

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України на правознавства

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис)

(прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

ДЕВІАНТНІ ПРОЯВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ
ГОЛОДОМОРУ 1933 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ)

Кваліфікаційна робота студентки
Групи ІІМ-15

Ступінь вищої освіти: магістр.

Спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія).

Касьян Олени Владиславівни

Керівник: д.і.н., професор,

Романець Наталя Радомирівна

Оцінка:

Національна шкала: _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Структура джерельної бази.....	19
1.3. Методи дослідження.....	23
Висновки до 1 розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ХАРАКТЕР ДЕВІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	30
2.1. Дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво.....	30
2.2. Зростання рівня злочинності.....	40
2.3. Самосуди.....	46
2.4. Канібалізм.....	50
Висновки до 2 розділу.....	56
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ВЛАДИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНИМИ АНОМАЛІЯМИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.....	58
3.1. Державна політика щодо подолання дитячої безпритульності.....	58
3.2. Методи боротьби влади із злочинністю в умовах Голодомору 1932– 1933 рр.....	65
Висновки до 3 розділу.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

дитбудинок – дитячий будинок

ДПУ – Державне політичне управління

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

Наркомат – Народний комісаріат

обком – обласний комітет

РВК – районний виконавчий комітет

р. н. – рік народження

РНК – Рада Народних Комісарів

облздороввідділ – обласне управління охорони здоров'я

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний розвиток історичної науки тісно пов'язаний зі змінами суспільної самосвідомості громадян України. Теми, які тривалий час були табуованими, важкими для сприйняття і навіть шокуючими, зараз дедалі активніше потрапляють до публічного та наукового дискурсу.

В умовах постреволюційного періоду історії України набувають поширення дослідження, в яких висвітлюються заходи влади, спрямовані на знищення українців як окремого етносу. Найбільш активним у цьому напрямку був більшовицький режим, який використовував найжорстокіші методи. Відкриття галузевих архівів, зняття заборон на публікацію матеріалів і найголовніше – суспільний інтерес зумовили активне звернення уваги до радянського минулого України. Крім того, постмодерністські течії в історіописанні, використання методів соціальної історії, історії повсякденності, міждисциплінарних підходів зумовили значне розширення тематики історичних досліджень.

Голодомор 1932–1933 рр. – один із найтрагічніших періодів української історії, метою якого була повна ліквідація українців як нації. Забравши у людини базовий засіб існування – їжу, радянська влада спричинила появу таких відхилень, соціальних аномалій, які й досі зберігаються у свідомості сучасних українців, впливаючи на їхню поведінку. Ці соціальні аномалії стали «відповіддю» на політику більшовицького режиму в українському селі та засобом виживання в умовах важкої продовольчої кризи. Висвітлення таких аспектів радянського минулого необхідне для того, щоб остаточно розвінчати міфологізований образ «совєцького» стилю життя, який і досі є поширеним.

Також дана тема набуває актуальності з огляду на політичну заангажованість сучасного публічного дискурсу тематики Голодомору, який

є складовою гібридної агресії Росії проти України, яка відбувається і у наукових колах зокрема.

Метою магістерської роботи є висвітлення девіантних проявів в українському суспільстві в роки Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області.

Поставлена мета передбачала вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан розробки проблеми в зарубіжній та українській історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити і обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- охарактеризувати причини та масштаби поширення дитячої безпритульності, жебракування, бродяжництва на території Дніпропетровської області під час Голодомору 1932–1933 рр.;
- дослідити криміногенну ситуацію в Дніпропетровській області в умовах Голодомору 1932–1933 рр.;
- встановити причини, масштаби поширення самосудів та самосудницьких настроїв в українському селі в 1932–1933 рр.;
- висвітлити вплив голоду на поширення канібалізму;
- дослідити заходи влади у сфері боротьби з соціальними аномаліями в роки Голодомору 1932–1933 рр.

Об'єктом дослідження виступає соціальна поведінка населення України в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

Предмет дослідження – девіантні прояви в українському суспільстві в роки Голодомору 1932–1933 рр. на території Дніпропетровської області.

Хронологічні межі роботи охоплюють період Голодомору 1932–1933 рр.

Географічні межі окреслені Дніпропетровською областю 1932–1933 рр., до складу якої входили території відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу УСРР. Дніпропетровська область була створена 9 лютого 1932 р. за рішенням четвертої позачергової сесії ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання. До її складу увійшли чотири міста обласного підпорядкування (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Кривий Ріг) і 50 сільських районів (п'ять із них восени того ж року відійшли до щойно утвореної Донецької області).

Методологічна основа роботи базується на принципах історизму, об'єктивності, системності та всебічності. На основі зазначених принципів був використаний комплекс методів, що сприяли досягненню наукової мети нашої магістерської роботи. Увесь комплекс методів представлений загальнонауковими (історичний, логічний, методи аналізу, синтезу), спеціально-історичними (джерелознавчі та історіографічні методи) та конкретно-історичними методами (історико-порівняльний).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці як узагальнюючих праць з історії Голодомору-геноциду 1932–1933 р. на території України, так і профільних видань з історії Дніпропетровської області. Також отримані результати можуть стати основою для підготовки спецкурсу з тематики Голодомору на міждисциплінарному рівні (для істориків, соціологів, краєзнавців тощо).

Апробація магістерської кваліфікаційної роботи проводилась:

1. 14 листопада 2019 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, магістрантів і молодих дослідників із міжнародною участю «Молодий науковець XXI століття», Криворізький національний університет, м. Кривий Ріг.

2. 26 листопада 2019 р. на студентській науково-практичній конференції «Сучасні погляди на актуальні питання вивчення правознавства:

історико-правова ретроспектива та сьогодення», Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг.

3. 2 квітня 2020 р. на Всеукраїнській конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу», Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг.

4. 18 травня 2020 р. на звітній науковій zoom-конференції студентів «Актуальні проблеми історії України та методики її навчання», Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг.

Публікації за результатами дослідження:

1. Соціальні аномалії в Україні в умовах Голодомору 1933 р. у висвітленні сучасної вітчизняної історіографії. Молодий науковець XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, магістрантів і молодих дослідників з міжнародною участю (Кривий Ріг, 14 листопада 2019 року). Міністерство освіти і науки України, Криворізький національний університет. Кривий Ріг, 2019. С. 252–255.

2. Правова оцінка Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР в українській історіографії. Матеріали студентської науково-практичної конференції “Сучасні погляди на актуальні питання вивчення правознавства: історико-правова ретроспектива та сьогодення” / Ред. кол.: к.і.н., доц. Н. А. Печеніна (голова); к.і.н., доц. В. Г. Москаленко, М. В. Яхнич (укладач). Кривий Ріг, 2019. С. 7–9.

3. Спогади як джерело дослідження девіантних проявів в українському суспільстві під час голодомору 1932–1933 рр. (за матеріалами Дніпропетровської області). Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу: Матеріали X Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених. Кривий Ріг, 2 квітня 2020 року [електронне видання] / Редкол.: О. Кожухар та ін.; відп. ред. В. Яшин. Кривий Ріг, 2020. С. 71–74.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'ять підрозділів), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи – 86 сторінок, із яких 77 основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Голодомор 1932–1933 рр. – це наукова проблема, що на сучасному етапі розвитку історичної науки є однією із провідних серед істориків. Дослідження у цьому напрямку активно розвиваються разом з відкриттям архівів та уведенням до наукового обігу все більшої кількості неопублікованих документів. Тому історіографія Голодомору постійно поповнюється новими темами.

В ході здійснення нашого наукового дослідження ми опрацювали масив наукової літератури, який можна поділити на дві наступні групи:

- праці зарубіжних та вітчизняних істориків, які комплексно висвітлюють події Голодомору 1932–1933 рр., розкривають його причини, механізми, основні етапи та наслідки;
- наукові розвідки, присвячені різноманітним соціальним аномаліям, що були викликані цими подіями.

Перші кількісні оцінки загиблих від голоду з'явилися у зарубіжній пресі у серпні 1933 р. Тоді газета «Нью-Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Р. Барнса, в якому йшлося про 1 млн. смертей від голоду. У газеті «Нью-Йорк таймс» в цей же час наводилася цифра 4 млн. осіб. У 1934 р. московський кореспондент газети «Манчестер гардіан» В. Чемберлен опублікував у Бостоні книгу «Залізний вік Росії». В ній повідомлялось, що голод охопив територію з населенням 60 млн., а кількість жертв становила 3–4 млн. осіб [42, с. 15]. Наведені оцінки жертв 1933 р. мають одну спільну рису. Іноземні журналісти не володіли статистичною інформацією, але намагалися донести до своїх країн, що в СРСР відбувається щось жахливе.

Серед праць зарубіжних істориків в першу чергу варто відзначити таких дослідників, як Р. Конквест та Дж. Мейс. Зокрема монографія Р. Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» [38], видана у 1986 р., стала першою працею, що привернула широку увагу наукових кіл до проблеми голоду в Україні. Ця праця вважається найбільш ґрунтовним англomовним дослідженням з цієї тематики. Р. Конквест розглядає голод як елемент сталінської політики модернізації, який став «апогеєм «революції згори», в ході якої Сталін «придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тодішнього режиму: радянське селянство в цілому та український народ» [38, с. 5].

Джерельною базою цієї роботи стали свідчення очевидців та радянські документи, що були доступні західним дослідникам. На основі їх Р. Конквест досліджував Голодомор з позицій тоталітарного підходу, покладаючи відповідальність за людські жертви виключно на Сталіна та вище партійне керівництво. Крім того, Р. Конквест чітко окреслив національний аспект голоду, вказуючи на його антиукраїнську спрямованість. Необхідність знищення української національної ідентичності вчений виводить з базових основ становлення радянської влади.

Окремо Р. Конквест зупиняється на соціально-економічних та культурних аспектах голоду, зокрема цілий підрозділ присвячений долі дітей, де він зазначає, що під час Голодомору було загублене «ціле покоління селянських дітей – як і усьому СРСР, так і особливо в Україні». Події розкуркулювання та Голодомору автор прямо називає «війною проти дітей» [38, с. 227].

На офіційному державному рівні проблема вивчення Голодомору була піднята в США істориком Дж. Мейсом. Він був виконавчим директором Конгресової комісії США по Голоду в Україні. Ця комісія була створена з метою дослідження Голодомору в Україні для подальшого висвітлення у світі подій цих років.

Висновки комісії вказують на безперечну штучність голоду в Україні, що був спричинений вилученням продовольства у селян під час хлібозаготівель. Крім того, порівнюючи голод на Поволжі та Північному Кавказі, члени комісії вказують, що події 1932–1933 рр. в Україні мають яскраве етнічне забарвлення.

Матеріали комісії були представлені у низці доповідей на наукових конференціях, серед яких варто виділити виступ на міжнародній конференції з Голокосту і Геноциду в Тель-Авіві, де вперше було висловлено позицію, що голод в Україні був геноцидом з політичних мотивів. Це було здійснено для того, щоб «залишити аморфну масу, яку потім можна буде реструктурувати на власний розсуд» [74].

Дж. Мейс зазначав, що, хоча акції розкуркулення та колективізації відбувалися по всій території СРСР, на теренах України ці процеси відбувалися «більш енергійно, ніж в Росії». Як доказ наводиться існування комбідів до 1933 р., робітники-двадцятип'ятитисячники та секоти (секретні співробітники) ОДПУ. Крім того, зазначається, що «колективізація на Україні мала особливе завдання», яке було чітко окреслено в газеті «Пролетарська правда» 22 січня 1930 р.: «знищити соціальну основу українського націоналізму – індивідуальне селянське землеробство».

Українську історіографію Голодомору варто розпочати з монографії С. Кульчицького «Ціна великого перелому» [42], що була видана у 1991 р. Її появі, як зазначає В. Гудзь, передував кількарічний рух від прихильності офіційній радянській концепції «продовольчих труднощів» до висвітлення голоду як геноциду українців [29, с. 449]. Але визнаючи, що зазначена праця фактично стала відкриттям теми Голодомору для вітчизняної історіографії, ми маємо зазначити, що історик дотримувався радянського пояснення вирішального чинника голоду у вигляді відмови Сталіна від ленінських принципів колективізації.

Разом з тим, як вказує В. Гудзь, С. Кульчицький застосував новий методологічний підхід у світовій історіографії Голодомору – «розмежування

голоду 1932 р. та Голодомору 1933 р., які історик вважав принципово різними явищами» [29, с. 449]. Також у цій роботі науковець започаткував вивчення Голодомору з точки зору геноцидної концепції, підтримуючи, таким чином, західні дослідження цієї проблематики.

Серед наукового доробку С. Кульчицького варто виділити колективну монографію «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [31], у якій питання Голодомору розглядалося у контексті сталінської політики «великого перелому». У цій праці історик продовжує розмежування голоду 1932 р. та Голодомору 1933 р, зазначаючи серед причин голоду «економічний колапс», викликаний спробою «замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном», а також здійсненням політики індустріалізації [31, с. 121].

Говорячи про Голодомор 1933 р., С. Кульчицький висловлює думку про його «виховний ефект». Серед причин Голодомору виокремлюються хлібозаготівлі у формі продрозкладки із завищеними нормами, конфіскація продовольства та свідоме ігнорування Сталіним інформації про голод, яка до нього надходила.

Паралельно з С. Кульчицьким питання Голодомору досліджує також історик В. Марочко. Висвітлення цієї тематики він розпочав зі статті «Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки» [46], в якій були проаналізовані причини і наслідки голоду. Ця стаття написана у загальних тенденціях радянського підходу, історик стверджує, що причини голоду полягають у «конкретних соціально-політичних та виробничих відносинах того часу» [46, с. 60]. До таких відносин він зараховує, передусім, продрозкладку, яка, на відміну від часів «воєнного комунізму», здійснювалась в умовах колективізації та внутрішньопартійної боротьби.

Ще одна робота, яку варто відзначити, є колективною монографією «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу» [28], в якій В. Марочко розглядає проблему Голодомору, починаючи її вивчення ще з 1925 р., коли на XV з'їзді ВКП (б) відбулася зміна економічного курсу на користь колективізації. Він зазначає, що основними

причинами Голодомору стали «колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулювання, масові репресії» [28, с. 91]. Крім того, В. Марочко дещо розширює хронологічні межі проблеми, окреслюючи їх груднем 1931 – вереснем 1933 рр., вказуючи джерелом такої періодизації листи селян.

В. Марочко є автором власного оригінального підходу до вивчення проблеми Голодомору, увівши поняття «території Голодомору» в однойменній науковій праці «Територія Голодомору в Україні» [48]. У ній науковець визначає територію Голодомору як територію, де були виявлені такі явища, як «масове голодування в окремих селах, сільських радах, районах та в областях, опухання, смертності та епідемії тифу, малярії, а також асоціальні явища – трупоїдство, людоїдство [48, с. 51].

Окрім загальноукраїнських досліджень, в сучасній історіографії активно розвиваються регіональні дослідження історії Голодомору. Варто відзначити обласну Національну книгу пам'яті жертв Голодомору [22] та збірник документів з історії Голодомору «Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині» [21].

Науковою працею, що відзначилася широким теоретичним узагальненням та масштабним висвітленням процесів в українському селі, стало дослідження В. Іваненка та Н. Романець [36], які на основі документів з Державного архіву Дніпропетровської області показують політику проти українського селянства, наслідком якої став масовий голод.

Також потрібно згадати комплексне дослідження Н. Романець, присвячене репресивній політиці радянської влади в українському селі в 1920– 1930-ті рр. [59]. Науковиця розглядає політику більшовиків і систематизує репресивні дії влади щодо селянства.

Друга група наукових досліджень включає розвідки, що стосувалися проблематики соціальних аномалій в умовах Голодомору. Варто зазначити, що на даний момент в українській історіографії відсутні комплексні та узагальнюючі праці, які б давали широке розуміння даної проблеми. Переважна більшість досліджень представлені у вигляді наукових статей та

частин колективних монографій, які зосереджені на окремих аспектах повсякденного життя населення під час Голодомору.

Виключення становить монографія І. Реви, яка досліджувала вплив Голодомору на психіку людей крізь покоління. В її роботі висвітлюються захисні механізми, що були сформовані в умовах масштабного голоду і передаються із покоління в покоління

Науковиця вважає, що катастрофічність зміни свідомості населення викликана саме штучним характером голоду. Процес формування «радянської людини» призводив до того, що «власне «Я» особистості зазнавало деструктивної трансформації». Розпад традиційної спільноти був спричинений ізоляцією особистості та знищенням колективної пам'яті, що створювало передумови для формування «нової радянської ідентичності» [57, с. 44].

У роботі «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій» І. Рева висвітлює трансформації у свідомості та психіці осіб, які пережили насильство, а саме сталінські репресії 1920–1930-х рр., показує, як сприймали події Голодомору міські мешканці, зокрема прошарок інтелігенції. Дослідниця на прикладі спогадів людей, які пережили в дитинстві голод, страх і втрату близьких проілюструвала, що в дорослому житті ці процеси накладають суттєвий відбиток на світосприйняття, зумовлюючи тотальну недовіру, психічний злам, негативне ставлення до себе і втрату волі до життя.

І. Рева розглянула і питання самогубств на ґрунті голоду під час Голодомору. Причиною суїцидів автор вважає те, що селяни бажали «уникнути фізичних страждань». Це можна вважати своєрідним «кроком відчаю» внаслідок безуспішності вирішення проблем та «наслідком агресивності, яка не знаходила іншого виходу й спрямовувалася на себе» [57, с. 85].

Питання самосудів, які набули поширення в українському селі під час Голодомору та в постголодоморний період, на основі архівних документів

досліджує Н. Романець. Її роботи мають важливе значення для вивчення криміногенної ситуації в українському селі у досліджуваній період. Автор приділяє увагу крадіжкам худоби та насіння голодними селянами, вбивствам задля отримання продовольства. Н. Романець висноує, що ситуація на селі призводила до збільшення випадків самосудів над крадіями.

Девіантні прояви, на думку дослідниці, були «проявом побутового здичавіння змучених голодом людей». Втрата голодними селянами останніх запасів продовольства, а тим більше їхня крадіжка зумовлювали значний рівень жорстокості розправ під час самосудів. До того ж, авторка враховує і методи примусової колективізації, які не могли не позначитися на суспільних настроях селянства. Постійні репресії та безкарність місцевого керівництва, зазначає автор, «привчили селян жити в умовах насильства». А щоденне спостереження смерті, фактично, перетворило її на «буденне явище, нівелювавши цінність людського життя» [59, с. 209-211].

Крім того, науковиця наголошує, що необхідно розрізняти самосуди залежно від того, хто їх вчинив. Так, вона виділяє самосуди, здійснені голодними селянами, та організовані місцевим керівництвом. Значний інтерес становить питання безкарності учасників самосудів або ж недостатньо суворі покарання з боку влади, яка натомість, займалась здебільшого роз'яснювальною роботою серед селянства.

Дослідниця О. Стасюк на основі розсекречених документів архіву Служби безпеки України та інших джерел достатньо різнопланово охарактеризувала соціальні аномалії в умовах Голодомору. До них вона зараховує міграції селян, свавілля активістів, що проводили розкуркулення, доноси тощо. Для нашої розвідки особливу цінність представляє висвітлення явищ, які виникали внаслідок руйнації психіки, а саме самогубств. Цікавою і малодослідженою є теза про те, що «на такий крок зважувалися переважно жінки, чоловіків яких було заарештовано і заслано до концтаборів і які втратили своїх дітей». Окремо авторка виокремлює «випадки самогубств

серед дітей, які втратили батьків і не мали ніякої допомоги від влади, бо були тавровані як «діти куркулів»» [64, с.111].

Історикиня та антропологиня О. Кісь висвітлила гендерну складову протидії примусовій колективізації селянства [37]. Значущість її дослідження полягає в тому, що жіночий досвід трагедії в науковому дискурсі не має глибокого аналізу стратегій виживання жіноцтва під час Голодомору, анатомічних змін на фоні недоїдання, руйнації материнських почуттів тощо. Показовою стала активна протидія жінок «активістам» під час насильницького вилучення продовольства. В офіційних документах такі заворушення названі «бабськими бунтами» або «бабськими волинками». Авторка показує й інший бік – жінки – «активіски» і члени «буксирних бригад», які займались розкуркуленням і проявляли надзвичайну жорстокість, холонокровність та особливу ретельність при пошуці запасів продуктів [37].

До теми психологічного стану дітей звертається відомий дослідник В. Марочко. Цікавим в його дослідженнях є висвітлення питань безпритульності дітей, яке існувало і до визначеного періоду, але під час Голодомору набуло масових форм. Він називає це явище «живим барометром великої руїни генофонду нації», оскільки одна частина дітей жебракувала, інші помирали від голоду, а деякі вижили тому, що «перетворилися на людодів, деградуючи фізично і морально» [47, с. 329].

Ще одна дослідниця С. Парашевіна проаналізувала становище безпритульних дітей на території Дніпропетровської області в роки Голодомору. Вона звертає увагу на те, що розповсюдженим видом вилучення безпритульних з вулиць ще з часів голодних 1921–1922 рр. були нічні облави, після чого «дітей збирали в окружних приймальних пунктах, де представники відділів народної освіти проводили відбір за принципом: хворих – до лікарні, правопорушників (до 18 років) – до Комісії неповнолітніх, дітей до 16 років – в дитячі будинки, підлітків (16–18 років) через органи ДПУ – в трудові колонії» [56, с. 73]. Також авторка дослідила

психологічну атмосферу, реалії повсякденного життя безпритульних та надання їм першої соціальної допомоги.

Українська науковиця Н. Лапчинська детально проаналізувала проблему безпритульності у Харкові. Вона робить висновок, що переважна більшість безпритульних були вихідцями із сіл, що є прямим наслідком катастрофічної ситуації в сільській місцевості [44]. Вона також аналізує становище безпритульних та жебраків в дитячих будинках, встановивши, що в дитбудинках діти не могли розраховувати навіть на елементарне виживання.

Запорізькі науковці Ф. Турченко та І. Шугальова, які досліджували дитячу смертність [67], встановили, що лише у одному з будинків немовляти протягом 1932–1933 рр. загинуло понад 700 дітей.

І. Шугальова проаналізувала моделі поведінки персоналу дитячих будинків як низових виконавців державної політики під час Голодомору 1932–1933 рр. Вона вказує на те, що перебування в закладах дитячого піклування не гарантувало гідне харчування, захист від хвороб та зниження рівня смертності серед дітей. Працівники таких закладів, не зважаючи на те, що кожен день бачили смерть і страждання дітей, найчастіше були байдужими, а інколи, навіть цинічно жорстокими до своїх вихованців. Були серед працівників і такі, що намагались допомогти підопічним, привернути увагу центральних урядових установ листами про тяжке становище, але таких людей була меншість. «Антисанітарія та бруд стали постійними супутниками малят. Серед дітей не зникали інфекції. Усі діти ходили роздягнені» [71, с. 113].

Ще одним цікавим аспектом даної розвідки є висвітлення проблем нестачі педагогічних кадрів, відсутність забезпечення їх з боку колгоспів хоча б мінімальними продовольчими пайками, самогубств вчителів тощо. На думку дослідниці, все це призводило до призначення вчителями й вихователями осіб без досвіду роботи, а інколи, і профільної освіти.

Ю. Котляр [40] проаналізував еволюцію людоїдства як явища, що існувало з давніх часів у первісних народів, зокрема й на території України, та як аспект релігійного життя й обрядовості. Голод в 1921–1923 та 1932–1933 рр. надзвичайно впливав на центральну нервову систему на фоні хронічного недоїдання. Тому автор наполягає на історико-психологічному характері канібалізму, причиною якого стала тоталітарна система. Це явище було перехідним, не мало рис спадковості і завершилось із закінченням голоду [40, с. 95].

Медико-соціальний аспект Голодомору висвітлив А. Сипливий. Автор акцентує увагу на проблемі мізерної калорійності харчового раціону в зазначений період, який на добу складав 180–650 ккал, що у 5–15 разів нижчий показників середніх природних норм. Він пише: «Такий харчовий дисбаланс призводить до грубих змін в обміні речовин та незворотних деструктивних порушень у клітинах, тканинах, органах, функціонувальних системах організму. Зниження клітинного імунітету, зміна кислотно-лужного гомеостазу, виникнення іонної неврівноваженості мікроелементів, утворення активних речовин і отруйних сполук призводять до смерті. При постійному дефіциті поживних речовин організм неспроможний чинити опір шкідливим мікроорганізмам та різним чинникам довкілля» [62, с. 99].

Науковці В. Марочко та О. Мовчан на основі архівних документів охарактеризували санітарно-епідеміологічне становище в Києві, зокрема спалахи черевного та висипного тифу, дизентерії та інфекційних захворювань серед населення [49]. Ця стаття є цінною для нашої роботи, оскільки ситуація з поширенням хвороб була дуже схожою і в Дніпропетровській області. Автори вважають, що епідемії стали наслідком політики колективізації сільського господарства та розкуркулення. Носіями ж інфекцій були безпритульні діти, жебраки, особи, які займались труподством та вживанням різних сурогатів. Вони зазначають: «Тиф, дизентерія, різачка, малярія та інші інфекційні хвороби спалахували по селах і містах, у яких масово гинула худоба, а голодні люди вживали дохлих котів,

собак, коней, поїдали гризунів, що призводило до кишково-шлункових захворювань <...> Смерть від тифу означала смерть від голоду, тому що його епідемія була викликана жахливими наслідками голодного лихоліття» [49, с. 324].

Досліджуючи історіографію нашої теми, ми дійшли висновку, що серед надбань зарубіжної та вітчизняної історичної науки практично відсутні узагальнюючі розвідки про соціальні аномалії доби Голодомору. Науковці звертаються до цих тем дотично, в рамках досліджень інших аспектів Голодомору, тому ми вважаємо за необхідне більш детально зосередитися на висвітленні цих питань в нашій магістерській роботі.

1.2. Структура джерельної бази

Структура джерельної бази визначається специфікою теми, що присвячена дослідженню соціальних аномалій в роки Голодомору. Основний масив джерел представлений документами з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, Дніпропетровського історичного музею та опублікованими тематичними збірками. Комплекс джерел, що використовувався у магістерській роботі належить до писемних, які можна формально поділити на опубліковані та неопубліковані, документальні та наративні.

За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані та неопубліковані джерела можна поділити на директивні (нормативні), діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні), слідчі та судові документи, наративні (мемуарну літературу). Така класифікація дозволяє глибоко та повно дослідити особливості, хід та наслідки Голодомору на території Дніпропетровської області, зокрема й поширення соціальних аномалій в зазначений період.

До групи директивних (нормативних) джерел відносяться різноманітні директиви КП(б)У та РНК, телеграми, постанови політбюро і секретаріату. В

цих документах окреслюються механізми боротьби влади з такими негативними явищами як злочинність, дитяча безпритульність тощо. Так, наприклад з постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. можна отримати інформацію про заходи по очистці міст від безпритульних, із яких формували трудові загони і спрямували на роботу на дорожнє будівництво, каменоломні, радгоспи [19, с. 505].

Наступна група охоплює звітні та інформаційно-аналітичні документи: листи (райвиконкоми, райздороввідділи тощо), зведення, повідомлення та звіти, які також відзначаються високим ступенем інформативності, оскільки характеризують ситуацію «на місцях» та містять вичерпну інформацію про становище в окремих районах області. Розглядаючи такі явища, як самосуди та дитяча безпритульність під час Голодомору 1933 р., варто зазначити, що основний масив свідчень міститься в документах місцевого рівня, що надсилалися до республіканських установ.

Варто виділити такий вид джерел як інформаційні листи. Вони надсилалися до різних органів влади, в них наводилася інформація щодо певного питання, а в кінці містилися прохання, пропозиції або вимоги щодо реакції на отримані дані. Цей вид документів надає матеріали про ставлення партійного керівництва до висвітлених питань. Наприклад, у листі голови Дніпропетровського облвиконкому Гаврилова до голів райвиконкомів, сільрад та колгоспів від 6 липня 1933р. зазначається, що «самосуди – це одне із знарядь ворогів радянської влади, цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи і під шумок вбити кого завгодно» [23, с. 288]. А у листі від 9 серпня 1933 р. заступника Народного комісара юстиції і Генерального прокурора УСРР Слинька до голови Дніпропетровського обласного суду Рум'янцева зауважується, що «в самосудах інколи беруть участь окремі представники місцевої влади (голови, члени райрад, радянські активісти)» [23, с. 296].

Таким чином, ми бачимо, що органи юстиції також були залучені до боротьби з самосудами, у тому числі через їх стихійний характер і масовість. Наркомюст вбачав одне з головних завдань у застосуванні найсуворіших репресій проти ініціаторів та організаторів самосудів.

Розлогими та детальними є спецповідомлення, в яких розповідалося про окремі випадки самосудів на селі. Як приклад, наводимо спецповідомлення про справу про вбивство сторожа Оріхівського м'ясорадгоспу громадянина Онищенко [23, с. 283], коли троє працівників жорстоко побили сторожа і закрили у підвалі вночі, а на ранок виявили Онищенко повішеним, «для приховування слідів злочину взяли мішок, насипали картоплю, <...> слідчому повідомили що Онищенко був затриманий під час спроби вкрасти картоплю, за що був затриманий, і боючись відповідальності, сам повісився» [23, с. 283-284]. Як бачимо, самосуди чинили переважно над крадіями майна та продовольства, проте нерідко жертвами ставали особи, яких безпідставно обвинувачували в крадіжках ґрунтуючись на підозрах, а інколи сфальсифікувавши докази.

Цінним з точки зору інформативності є такий вид документів, як доповідні записки, у яких міститься загальна інформація про аномальні прояви повсякденного життя. Так, у доповідній записці секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У характеризується загальна ситуація в області в квітні 1933 р.: «зростання підкидання дітей і їх надзвичайно висока смертність (до 50%), перевантаженість дитбудинків (замість 250 дітей зараз знаходиться 550) і заповненість цими дітьми мережі стаціонарних ясел» [22, с. 1111-1112].

Про тяжке становище дітей можна отримати інформацію зі звернень, що також належать до групи діловодних джерел. Зокрема, Дніпропетровська обласна прокуратура у зверненні до всіх прокурорів області вказувала на загрозу поширення епідемій через скупчення безпритульних дітей на залізничних вузлах [23, с. 285]. Це призвело до необхідності реагування

влади та розв'язання питання розміщення безпритульних в дитячих будинках.

До третьої групи джерел належать архівно-слідчі кримінальні справи. За допомогою цих документів ми можемо охарактеризувати динаміку вчинення злочинів різного ступеню, спільне та відмінне у мотивах злочинців. Звертаючись до такого питання, як канібалізм, зазначимо, що найдетальніше це явище характеризується саме в архівно-слідчих кримінальних справах. Вичерпну інформацію можна отримати з обвинувальних висновків, де коротко розповідається суть справи та зміст обвинувачення. Вони дають достатньо інформації не лише для того, щоб описати це явище, але і щоб класифікувати його види.

Остання група представлена мемуарними джерелами – спогадами очевидців Голодомору, які є важливим елементом повсякденної історії, оскільки відображають безпосереднє ставлення окремих осіб до тогочасних подій та явищ. Вони значно розширюють документальну базу і дозволяють більш якісно і всебічно дослідити проблеми, з якими зіштовхнулось населення внаслідок сталінської політики.

Джерельна база визначеної теми представлена низкою ґрунтовних праць – опублікованих збірок спогадів очевидців. Серед них – підготовлена Ю. Мициком збірка «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив» [24], в якій свідчення очевидців доповнені документальними матеріалами. Достатньо ґрунтовним є видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область» [22], в якій спогади вміщені в окремий розділ. Переважна частина цих свідчень була зібрана учнями та вчителями шкіл на Дніпропетровщині, і зараз ці матеріали зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області.

Спогади є інформаційно-насиченим, але не вичерпним джерелом інформації, оскільки має певну специфіку – більшість спогадів збирались через великий проміжок часу. Важливо враховувати час фіксації цих свідчень, певну фрагментарність (переважають людей, які в 1930-х рр. були в

молодому віці і багато чого забули) і регіональну обмеженість (в основному, учасники подій перебували тільки в своєму селі або районному центрі і не розуміли масштабність голоду). Тому документальну базу потрібно вивчати комплексно – у поєднанні архівних документів і спогадів очевидців.

До опублікованих джерел належать збірки документів, що комплексно висвітлюють механізми, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Найбільш інформативними та репрезентативними стали збірки «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [19], «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» [20] та «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки)» [23].

Таким чином, ми бачимо, що на основі документальних та наративних джерел можна достатньо повно розкрити девіантні прояви та соціальні аномалії в умовах Голодомору на Дніпропетровщині. В цілому, розглянутий комплекс джерел є репрезентативним і достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методи дослідження

Дослідницькі завдання магістерської роботи вимагають застосування широкого арсеналу методів та підходів, а також теоретичних напрацювань вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Оскільки в роботі розглядається Голодомор, як акт репресивної політики сталінізму, варто розглянути існуючі концепції сталінізму як державного та історичного явища.

Першим підходом, в рамках якого почали вивчати сталінізм, був так званий «тоталітарний підхід». Науковцями, що працювали в цьому напрямку, є Х. Арндт [25], З. Бжезинський та К. Фрідріх [73], Х. Лінц [45] та ін. Вони розглядали сталінські репресії як засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства, який більшовицька влада вважала найбільш швидким та ефективним. Узагальненою позицією тоталітаристів є те, що

репресії є засобом дисциплінування суспільства, а також стимулювання його до активної праці та мобілізації

В сучасній українській історичній науці саме ця концепція є провідною, яка доповнюється концепцією Голодомору-геноциду, згідно якої штучний голод був свідомо організований Сталіним та його найближчим керівництвом з метою ліквідації українців, як нації.

На противагу цьому підходу у 1970-х роках сформувався «ревізійністський підхід», що мав за мету перегляд домінуючого «тоталітарного» підходу. Представники цього підходу – Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик – досліджували сталінізм з точки зору соціальної історії. Вони відзначали позитивну соціальну політику радянського керівництва, вказували на наявність певних груп населення, що свідомо, у своїх власних інтересах підтримували заходи сталінського режиму [59, с. 17].

Оскільки джерельною базою ревізійністів були відкриті джерела, зокрема преса, варто зважати на буквальну інтерпретацію поданої інформації. Наприклад, це виявляється у нерозумінні риторики радянської преси, що призводило до висвітлення історичних подій науковцями у «потрібному» з точки зору радянської ідеології напрямку.

Дослідження соціальних аномалій потребує залучення міждисциплінарних методологічних підходів, що використовуються при дослідженні суспільних процесів, зокрема і соціальних девіацій. Фактично, одним із об'єктів дослідження виступають психологічні мотиви девіантних вчинків, тому необхідно детальніше розглянути поняття соціальних аномалій.

Вперше поняття «соціальна аномалія» ввів французький соціолог Е. Дюркгейм, розглядаючи проблему зростання самогубств [33]. Він використовував поняття «соціальна аномія» – стан заплутаності та дезорієнтації в суспільстві під час криз та соціальних змін. В таких умовах старі соціальні норми перестають функціонувати, а нові – ще не встигли сформуватися, що призводить до незадоволення людини життєвими

реаліями, а також до руйнації ціннісно-нормативної системи суспільства [33, с. 57].

Послідовником ідей Е. Дюркгайма вважається американський соціолог Р. Мертон [51], що змістовно розвинув концепції соціальної аномії та девіантної поведінки. Він розглядає соціальну аномію як результат невідповідності соціальних цілей, намірів та інтересів та прийнятних суспільством засобів їх досягнення. На основі цього вчений визначає поняття «девіантна поведінка» як прояв неузгодженості між обумовленими культурою цілями та наявними в суспільстві засобами їх досягнення. Тому провідною ідеєю діяльності суспільства стає принцип «мета виправдовує засоби», коли загальна мета занадто звеличується, а загальна організація діяльності обмежує доступ до соціально прийнятних засобів її досягнення [51, с. 300-301].

Соціальні аномалії досліджували також і українські науковці. Зокрема, Василь Швидкий виокремлює такі типи девіантних проявів: «власне девіантна (незначні соціально терпимі відхилення від морально-етичних норм, наприклад, побутове хамство, товариська зрада, прояви егоїзму, подружня невірність), делінквентивна (незначні порушення норм права, наприклад, бродяжництво й жебрацтво, політичні чи соціально неприйнятні висловлювання, посадові зловживання) і злочинна (прояв якої передбачає кримінальну відповідальність, наприклад, вбивство, розбій, крадіжка, зґвалтування) поведінка» [68, с. 149].

В. Марочко у своїй праці «Територія Голодомору 1932–1933 рр.» зазначає: «Формування території Голодомору настало тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування переросли у масові прояви морально-психічних і патологічних зрушень людської поведінки (масові випадки людоїдства, трупоїдства, вживання дохлої худоби, котів, собак, гризунів, втрата страху і святості смерті, виготовлення їжі з різних сурогатів, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами тощо), а

демографічні наслідки свідчили про масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення» [48, с. 11].

Зазначені аномалії в суспільній поведінці проявлялись на різних етапах сталінської репресивної політики. На нашу думку, всі вищевказані прояви девіантної поведінки були обумовлені реаліями, в яких опинилось тогочасне суспільство: відсутність засобів виживання, моральний злам на фоні абсолютного недоїдання, високий рівень смертності та погіршення криміногенної ситуації на селі.

Мета і завдання нашої магістерської роботи визначили комплекс методів, в основу яких покладені основні принципи наукового пізнання. До таких принципів ми відносимо принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Одним із головних принципів наукового дослідження є принцип історизму, який передбачає розуміння специфіки та сутності досліджуваних історичних подій. Головною характеристикою цього принципу є те, що події необхідно вивчати в їх безпосередніх умовах існування. Таким чином можна розглядати історичне явище у широкому контексті його розвитку. Зокрема дотримання цього принципу дозволило розглядати різні прояви соціальних аномалій у комплексі причин та перебігу голоду в Україні і з розумінням його штучної природи.

Оскільки тема Голодомору є достатньо заангажованою та заполітизованою, особливого значення набуває принцип об'єктивності. Цей принцип вимагає відмови від особистісних оцінок та слідування певної ідеологічної кон'юнктури, оцінюючи та інтерпретуючи події з максимальною неупередженістю та виключаючи особисті симпатії та антипатії дослідника. На практиці даний принцип отримав вираження в аналізі різноманітних типів опублікованих та неопублікованих джерел, їх співставленні та формуванні розуміння проявів соціальних девіацій, що були спричинені Голодомором.

Також варто відзначити принцип всебічності, який став важливим елементом теоретико-методологічної бази дослідження. Цей принцип дає

можливість встановити внутрішні та зовнішні взаємозв'язки предмета дослідження. Так, нами було розглянуто прояви девіантної поведінки на прикладі як документів радянської влади, так і на основі свідчень очевидців, що дозволило сформулювати розуміння протікання морально-психологічних зрушень в житті суспільства та реакцію владних органів.

На основі зазначених принципів нами був використаний комплекс методів, що сприяли досягненню наукової мети нашої магістерської роботи. Увесь комплекс методів представлений загальнонауковими, спеціально-історичними та конкретно-історичними методами.

До першої групи методів увійшли такі методи, як аналіз, синтез, історичний та логічний. Ці методи зберігали свою актуальність протягом всього дослідження, використовуючись для формулювання аргументації, узагальнень та висновків. За допомогою історичного та логічного методів було проаналізовано розвиток досліджуваних соціальних аномалій та структуровано науковий матеріал та роботу в цілому.

На різних етапах виконання магістерської роботи нами використовувалися спеціально-історичні методи, кожен з яких відповідав певному етапу. Джерелознавчі методи використовувалися на етапі евристики – методи пошуку, відбору джерел, встановлення їхньої цінності для нашої теми. Робота з документами передбачала застосування і герменевтичного аналізу.

Також важливим методом під час роботи став проблемно-хронологічний метод. Так нами було виділено декілька більш вузьких проблем, що визначені у розділах та підрозділах, кожен з яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності.

Крім того, нами було використано метод термінологічного аналізу. Говорячи про добу 1932–1933 рр. в історії України, варто зазначити, що тема голоду довгий час була табуованою та недоступною для дослідників. Більш того, навіть у тогочасній пресі відомостей про голод не подавалось, а партійні документи вимагають критичного аналізу, оскільки навіть сам

термін «голод» зустріти практично неможливо. Натомість, для позначення явищ голодоморного періоду влада використовувала своєрідні формулювання, називаючи голод «продовольчими труднощами», а голодуючих «хворими від недоїдання». Це є проявами так званого «новоязу», створеного сталінським режимом, який зараз активно досліджують для розуміння механізмів маніпулювання суспільною свідомістю [50].

Таким чином, в нашій магістерській роботі був використаний повний комплекс принципів та методів, необхідних для реалізації дослідницької мети.

Висновки до 1 розділу

Отже, на основі проведеного аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії можна стверджувати, що загальна тематика проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні є достатньо висвітленою. На сьогоднішній день домінуючою концепцією вивчення штучного голоду в Україні є тоталітарна концепція з трактуванням Голодомору як геноциду української нації. Разом з тим, дослідження явища соціальних девіацій не представлене комплексним та узагальнюючим дослідженням, залишаючись у вигляді розділів та окремих тем більш масштабних досліджень.

Джерельна база дослідження обумовлена специфікою дослідження. Основний масив джерел представлений документами з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, Дніпропетровського історичного музею та опублікованими тематичними збірками. Комплекс джерел, що використовувався у магістерській роботі, належить до писемних, які можна формально поділити на опубліковані та неопубліковані, документальні та наративні. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані та неопубліковані джерела можна поділити на директивні (нормативні), діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні), слідчі та судові документи, наративні (мемуарну літературу).

Аналіз джерел у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури дозволив забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Теоретико-методологічна базу дослідження становить «тоталітарний підхід», який визначає провідну роль сталінського режиму у розгортанні репресій. Мета і завдання магістерської роботи визначили комплекс методів, в основу яких покладені основні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Вони стали базою для використання загальнонаукових (аналіз, синтез, історичний та логічний), спеціально-історичних (джерелознавчий, проблемно-історичний) та конкретно-історичних методів, які дозволили комплексно та узагальнено висвітлити питання соціальних девіантних проявів в роки Голодомору 1932–1933 рр.

РОЗДІЛ II.
ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1933 р. НА ХАРАКТЕР ДЕВІАНТНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво

Явище дитячої безпритульності зазвичай виникає під час значних економічних, політичних та соціальних потрясінь у житті суспільства. Це яскраво простежується на прикладі перших десятиліть існування радянської влади, зокрема першої половини 30-х рр. XX століття. Колективізація, розкуркулення і, врешті-решт, Голодомор 1932–1933 рр. стали тими факторами, які зробили дитячу безпритульність однією з найпомітніших проблем тогочасного суспільства. Дослідниця А. Зінченко зазначає, що за даними соціологічного опитування 1100 вилучених з вулиці безпритульних, проведеного Народним комісаріатом освіти УСРР наприкінці 1920-х рр., діти робітників складала 35,4%, селян – 47%, службовців – 5,6%, інших (кустарів, непрацюючих тощо) – 10,8%. Аналіз цих статистичних даних показує, що переважну більшість безпритульних становили саме селянські діти. Зростання кількості безпритульних дітей за рахунок голодного села на 50%

та дітей розкуркулених – на 10–15% (по Одеській області) фіксують і офіційні документи, пояснюючи це «продовольчими труднощами в деяких районах країни» [34, с. 69]. Те, що селянські діти складали переважну більшість (75%) безпритульних на початку 1930-х рр., зазначав і відомий історик Р. Конквест [38].

Збільшення відсотка селянських дітей серед безпритульних органи боротьби з безпритульністю пояснювали хибами розвитку системи охорони дитинства на селі, незадовільною роботою сільрад, відсутністю в селах дитячих будинків тощо. Але, на нашу думку, ці причини варто розглядати як другорядні, віддаючи пріоритет аграрній політиці радянської влади: колективізації, примусовому вилученню зерна у селян, розкуркуленню, застосуванню щодо дрібного виробника репресивних методів.

Дослідник Р. Конквест, розглядаючи проблему безпритульних дітей, робить висновок про те, що це явище було спричинене самою специфікою ідеології радянської влади. До таких особливостей він відносить поняття «історичної необхідності» та «відсутність «буржуазної сентиментальності» у виконанні рішень партії». Все це мало за мету знищення куркульства як класу, який «складався не тільки з дорослих, а й з дітей». Хоча і не йшлося про фізичне знищення дітей, але такі заходи переслідування, як вилучення дітей із своїх родин та «тавро в усіх документах», лише сприяли збільшенню безпритульних дітей [38, с. 227].

Внаслідок політики суцільної колективізації українське село було майже повністю охоплено колгоспами. Наприкінці 1931 р. нараховувалося 67% колгоспних дворів, а до кінця 1932 р. було колективізовано майже 70% господарств, які охоплювали понад 86% посівних площ [34]. Разом з тим відомо, що внаслідок прискореної колективізації колгоспи виявилися неспроможними обробляти великі площі землі без відповідної техніки. До того ж колективна система господарювання не забезпечувала належної зацікавленості селян у результатах своєї праці, а рівень агрономічних знань у керівників колгоспів (партійних активістів та пролетарів) був вкрай низьким.

Усі ці чинники призводили до невпинного погіршення становища селянства. Але вирішальним із них була політика хлібозаготівель. Негайно потребуючи зерна для фінансування індустріалізації, уряд продовжував, незважаючи на скрутні умови, затверджувати великі плани здачі зерна державі, при цьому не враховувались, чи враховувались недостатньо, потенційні можливості їх виконання. У підсумку, хлібозаготівлі 1931–1933 рр. призвели до конфіскації всього товарного зерна та прямого вилучення продовольчих, фуражних і навіть насінневих фондів.

За офіційними партійно-радянськими документами події 1932–1933 рр. в Україні трактувалися тільки як «харчові труднощі», хоча в доповідних записках ДПУ та ЦК КП(б)У визнавалося підвищення смертності, випадки людоїдства і труподства, епідемії, зростання дитячої безпритульності вже в другій половині 1932 р. Опубліковані архівні матеріали містять безліч документів, в яких відображені реальні факти становища українського села [20].

Начальник Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсон 11 червня 1933 р. доповідав, що в області почався «масовий наплив» дітей різного віку у ясла, але вони переповнені і неспроможні приймати нових відвідувачів. Значна частина дітей, яким відмовлено в прийомі до ясел, жебракують містами та селами. Далі у доповідній йшлося: «Продуктами харчування ясла, у переважній більшості, не забезпечені. Діти харчуються різноманітними сурогатами і в окремих випадках – травами. На ґрунті цього серед них дуже поширилися захворювання та смертність» [26, с. 510].

Дитяча безпритульність стала одним з найпомітніших проявів соціальних аномалій в роки Голодомору. Діти залишались без догляду, коли помирали батьки, значно більше поширилась бездоглядність і за живих батьків. Очевидці цих подій оповідали, як батьки везли маля до найближчого міста і там залишали, особливо біля дитбудинків. Вранці, як пригадують вихованці дитячих будинків, на парадних сходах було повно дітей. Немовлят

везли в так званий «будинок дитини», а з трьох років повертали їх назад до дитбудинку. Ось лише кілька свідчень очевидців:

Марія Максимівна Безсилко (1924 р. н., с. Мар'янське): «Мамина тітка забрала двох найменших, сестричку Улясю і братика Василька. Ми не знали куди вона їх забрала. А пізніше довідались, що тітка залишила їх на вокзалі, щоб їх забрали у дитячий будинок, бо у дитбудинку давали трохи їсти» [23, с. 326].

Тамара Федорівна Зарічанко (1930 р. н., м. Дніпродзержинськ) особисто не пам'ятала голод, та зі слів своєї матері повідомила, як сусідка, намагаючись врятувати трьох дітей від голодної смерті, «відвезла їх до міста та покинула на вулиці, щоб їх забрали до дитячого притулку. Потім ця жінка весь час їх шукала, плакала за ними, але не знайшла» [23, с. 332].

Нерідко діти ставали жертвами канібалів. Віра Пилипівна Фросина (1923 р. н., с. Оленівка) з цього приводу зазначала, що «бували випадки, коли маленьких дітей, які гралися на вулиці, викрадали сусіди чи зовсім випадкові перехожі. Різали їх і їли» [22, с. 1137].

За перше півріччя 1932 р. було виявлено понад 4,9 тис. бездомних підлітків, а наприкінці року їх було вже понад 6,3 тис (Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. [43, с. 18].

Багато безпритульних дітей зосереджувалися на транспорті, зокрема на залізниці. Таких дітей вилучали та відправляли до батьків або до дитбудинків. Але повертаючись додому, діти нерідко не заставали батьків в живих, або ті були не в змозі прогодувати своїх дітей. За таких умов ці діти знову йшли до міста, поповнюючи лави жебраків та безпритульних дітей.

Частина дітей, сподіваючись на порятунок, їхали до батьків на поселення, в табори. Про це, наприклад, згадує, Р. Л. Суслик: «В березні 1933 р. почали прибувати в табори (будови Біломорканал – Карелія) до батьків перші «ластівки» з України – діти віком 9–12 років, переважно хлопці. Прибували до таборів діти й меншого віку, але таких привозили дорослі. Наприклад, до однієї жінки-в'язня її родичка привезла двох хлопчаків 4 і 6

років. «Бери дітей і що хочеш з ними роби, бо в мене вони з голоду помруть, а ти потім нарікатимеш на мене», – казала вона» [65].

Одним із джерел зростання безпритульності були діти, що втікали до міст після смерті своїх батьків. У містах ці діти групувалися у зграї, жили на вулиці та обкрадали людей, що призводило до погіршення криміногенної обстановки. Зазвичай невелика злочинна група дітей могла складатися з дітей віком від 5 до 14 років, основним заняттям якої були дрібні крадіжки. Будучи вихованцями вулиці та кримінального елемента, такі діти з віком втрачали будь-які докори сумління та могли стати безжалісними злодіями і навіть вбивцями [38, с. 230-231].

У науковій літературі можна зустріти опис типового безпритульного досліджуваного періоду. Зазвичай це «брудна, у лахмітті, боса, із сумними, але хитрими очима дитина», «виснажена», «бліда із сірого кольору обличчям» [27, с. 170]. Яскраво помітною була їхня ослабленість, що виражалася у тонких шиях, руках і ногах, жовта шкіра, «старі», зморені обличчя. Люди, які розповідають про таких дітей, найчастіше порівнюють їх із в'язнями німецьких концтаборів [38, с. 229].

Ще з середини 1920-х рр. в УСРР функціонували різні заклади для тимчасового утримання дітей: дитячі приймальники, притулки для правопорушників (ізолятори), притулки-розподільники, реформаторіуми (школи-виправлення для неповнолітніх правопорушників), колектори (лікарняно-виховні заклади), в яких вилученим з вулиці неповнолітнім мали надавати першу соціальну допомогу: нічліг, харчування, санітарну обробку, медико-педагогічне обстеження тощо [56, с. 74].

У 1932–1933 рр. з'явилась потреба у створенні бараків для безпритульних в густонаселених містах, районах великого скупчення людей (залізничних вузлах тощо). Дослідниця О. Паращевіна зазначає, що «організація бараків була вимушеною мірою через наплив безпритульних з усіх кінців країни під час Голодомору 1932–1933 рр. Організовувались вони на швидку руку в непристосованих приміщеннях і виконували не стільки

функцію надання соціальної допомоги, скільки задачу сховати безпритульних дітей від ока партійних керівників» [56, с. 75].

Оскільки на вулицях міст опинилось дуже багато безпритульних, у тому числі і дітей, необхідно було вжити певні заходи боротьби з цим негативним явищем. Так, поширюється «вилучення» з вулиць та розподілення за місцями утримання. Науковці О. Мовчан та В. Марочко вказують, що «вилучені з вулиць діти розподілялися поміж закладами охорони здоров'я та освіти, зокрема у віці до 4 років – потрапляли до ясельних установ та лікарень відділу охорони здоров'я, а старші – до дитячих будинків Наросвіти за межами Києва» [49, с. 314]. Відповідна процедура розподілу дітей діяла і в Дніпропетровській області.

Найчастіше безпритульні діти опинялися у дитячих будинках або інтернатах. Для термінового створення дитячих установ були виділені кошти. Але, прагнучи виконати хлібозаготівельні плани, влада вилучала продовольство навіть у дитячих закладів. Про це було відомо і органам освіти, зокрема наркомуну освіти УСРР Гольбергу, який отримав інформацію, що у багатьох колоніях вилучалися хліб та пшениця. Тому 21 липня 1932 р. РНК УСРР ухвалив постанову, яка вимагала, щоб «весь збір врожаю шкільних господарств» використовувався «виключно на поліпшення матеріально-побутових умов школи». За цією ж постановою заборонялось будь-яке вилучення врожаю з шкільних господарств. Натомість про дитячі будинки, які теж мали господарства мови не йшлося, хоча діти в них цілком залежали від державного постачання.

Варто звернути увагу на доповідну записку секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича, в якій характеризується ситуація в Дніпропетровській області на квітень 1933 р: «зростання підкидання дітей і їх надзвичайно висока смертність (до 50%), перевантаженість дитбудинків (замість 250 дітей зараз знаходиться 550) і наповненість цими дітьми мережі стаціонарних ясел». Частішали випадки,

коли виснажені діти доставлялися із залізничних станцій до лікарень, де поставала проблема їхнього подальшого утримання.

Проблемою дитячої безпритульності також займалася Дніпропетровська прокуратура, яка у зверненні до всіх прокурорів області вказувала на загрозу розповсюдження епідемії через скупчення безпритульних дітей на залізничних вузлах. Це призвело до необхідності реагування влади та вирішення питання розміщення до дитячих будинків, а отже, і посилення їх матеріального забезпечення через перевантаженість дітьми [3, арк 142].

Значна частина безпритульних дітей опинялася у дитячих будинках. Становище дітей у цих закладах потребує окремого огляду через те, що вражає навіть зараз, враховуючи велику кількість шокуючих відомостей про Голодомор загалом. У складному становищі дитбудинків можна виділити такі проблеми, як переповненість та відсутність продовольства. І якщо переповненість цих закладів була спричинена більш-менш неконтрольованими процесами, то відсутність продовольства – це прямий наслідок дій влади.

Дослідники С. Кульчицький та Є. Шаталіна вказують, що Наркомат освіти неодноразово отримував повідомлення про те, що у навчальних та дошкільних закладах освіти не вистачає харчування. Це було наслідком того, що припинилося централізоване постачання хліба, а вільна закупівля продуктів і зовсім заборонялася. Зокрема такі повідомлення надходили і з Дніпропетровської області [43, с. 6]. Керівництву м. Верхньодніпровськ було наказано забезпечувати заклади освіти з власних ресурсів, що «в умовах верхньодніпровської дійсності» означало і «надалі залишати дітей голодними». Школи у м. Бердянськ взагалі не могли забезпечити дітям сніданки [43, с. 8].

Адміністрація освітніх закладів повинна була вдаватись до різних заходів щоб отримати хоча б якісь продукти харчування. Красномовним є лист завідуючого Новопраської семирічної районної трудової школи № 1 до

завідуючого Дніпропетровської фабрично-заводської семирічки №36 з проханням організації в порядку шефської роботи учнями міст над селом останнім гарячих сніданків. В ньому йде мова про те, що продуктів харчування катастрофічно не вистачає, адміністрація школи не здатна організувати гарячі сніданки (суп і чай) для вихованців. Завідуючий підкреслює, що розраховувати на місцеві ресурси неможливо, тому вкрай необхідна суспільна допомога продуктів першої необхідності (крупа, цукор, сухарі, чай, соняшникова олія тощо) [23, с. 199].

Дитячі колонії в Запорізькій області також неодноразово повідомляли про тяжке становище. Зокрема, вказувалося на те, що не вистачає продуктів та засобів гігієни, особливо мила, а із гарячої їжі єдине, що можна було отримати, це чай або кава.

Дослідники також вказують, що для дитячих закладів іноді виділялася грошова допомога. Наприклад, відомо про те, що Софіївській дитячій колонії регулярно виділялася грошова допомога у розмірі 150 крб. Але разом з тим, відсутня інформація про те, чи дійсно колонія отримувала кошти. Непрямим свідченням відсутності цієї допомоги можуть бути звернення цієї колонії до Харківського осередку Червоного Хреста та Всеукраїнського товариства «Друзі дітей».

Окрім того, в дитячих будинках часто не було опалення, через що в спальнях було холодно. А відсутність мила та білизни призводили до антисанітарії, епідемій тифу та кору. Внаслідок переповненості в одній кімнаті могло проживати до десяти дітей. Наприклад, у м. Бердянськ діти спали по двоє-троє на одному ліжку [70].

Дослідниця І. Шугальова звертає увагу на становище дітей в закладах піклування, а саме «порушення» технологій приготування їжі працівниками, які мали доступ до кухні. Нерідко вони зловживали своїм становищем і заощаджували харчі для власних дітей. При чому такий стан речей зустрічався в усіх регіонах, охоплених голодом. «Навіть якщо республіканське чи обласне керівництво й планували виділити

продовольство на той чи інший заклад, все одно істотна частка продуктів залишалася «у кишенях» обслуговуючого персоналу. Діти системно не отримували необхідного раціону, що відбивалося на стані їх здоров'я», – вказує дослідниця [71, с. 112].

Повідомлення уповноваженого облздороввідділу по Оріхівському та Чубарівському районах до Дніпропетровського облздороввідділу від 1 квітня 1933 р. також ілюструє незадовільний рівень харчування в яслах та дитсадку артілі. Зазначається, що «дітям дають хліб, абсолютно не припустимий для вживання в їжу. <...> Цей хліб випікається з борошна, приготованого з «березки», гірчаку та кукіля, з цього борошна випікають «орішки», за смаком ці «орішки» нагадують хінін, його видають дітям замість хліба» [23 с. 245-246]. Через те, що діти понад місяць вживали такий хліб, серед них значно зросла кількість випадків кишкових захворювань.

Тяжка доля спіткала не тільки безпритульних дітей та сиріт, а й тих, хто мав дах над головою і чії батьки були живі. Так, страшна подія відбулась в с. Заградівка Високопільського району. Христина Мефодіївна Федотченко, мати трьох дітей, часто відправляла свого 13-річного сина Миколу до села просити у мешканців їжу. В один з таких днів, хлопець, не бажаючи повертатись з порожніми руками, назбирав по дорозі кісток померлих тварин і приніс додому. Він поділився зі своїми молодшими братом і сестрою, а на прохання матері відмовив і попросив, щоб вона сама знайшла якісь харчі, а не поклала це на нього. Мати сильно розлютилась і почала бити сина, а на наступний день він помер від нанесених йому травм, які були несумісні з життям [14, арк. 34-36].

Цілком логічно, що підлітки, які опинились на вулицях і жебракували, не добувши їжі часто вдавались до крадіжок. Це погіршувало криміногенне становище в місті, що, звичайно, не влаштовувало владу. Через появу в січні 1933 р. Дніпропетровську на базарі значної кількості паразитуючих елементів, які займалися дрібними крадіжками, міська прокуратура була змушена поставити питання у відповідних органах про організацію місць

ізоляції. У лютому 1933 р. постановою міськради були виділені бараки, розташовані на околиці міста в Казанській церкві, для фільтрації безпритульних. Роботу з вилучення мав здійснювати адмінвідділ облміліції, а організаційну частину (облаштування бараків, забезпечення продуктами харчування, проведення санобробки та надання допомоги) Соцзабез, Міськкомгосп та Міськздраввідділ. Кожен затриманий повинен був одержувати щоденно 250–300 г хлібу, гарячу їжу та окроп [9, арк.702–703].

У доповідній записці помічника прокурора м. Дніпропетровськ до міського прокурора [3, арк. 147–149] надається красномовний опис становища цих бараків: «Відведений барак неповністю застелений, протяги, рідко опалюється, дах протікає, санітарна обробка серед соцпаразитуючого елементу та безпритульних не проводиться, на тілі та в одязі цілі плати «вошей» у кожного затриманого. Всі затримані жахливо брудні – обличчя, руки та тіло. Серед затриманих маються хворі сифілісом, трипером та чесоткою. Баки з водою в бараці відсутні, також не буває й кип'ячої води і баків для неї. Лікар, який повинен обслуговувати ці бараки, буває не кожен день.

На момент обстеження бараків в них знаходилось декілька чоловік з температурою до 40° і 7 чоловік хворих та виснажених. Всі вони лежали на підлозі, оскільки нари в бараках відсутні, а в жіночому відділенні на хворих текла вода з даху».

Також заслуговує на увагу питання передачі безпритульних дітей та сиріт під патронат колгоспів та радгоспів. По суті, ці заходи повинні були очистити міста від цих дітей і організувати їх побут в колгоспах, але як показала практика, становище безпритульних не сильно покращилось. В колгоспах нерідко використовувалась праця підлітків, не вистачало коштів для гідного харчування і для облаштування приміщень, в яких вони перебували. Н. Романець з цього приводу зазначає, що «передати дітей під патронат колективних об'єднань, продукцію яких вилучала держава і які не могли розрахуватися за вироблені трудові із власними членами, означало

приректи сиріт на голодну смерть. Тому система колгоспного патронату перетворилася на своєрідні табори смерті, із яких не було порятунку» [59, с. 254].

Постановою ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. серед заходів по очистці міст від безпритульних було запропоновано створити з них трудові загони з обов'язковим спрямуванням на будівництво доріг, каменоломні, радгоспи. Також, планувалось зобов'язати господарські організації виділяти для цих груп перевірених комендантів з числа комуністів, комсомольців і ударників, поставивши на чільне місце впровадження суворої трудової дисципліни, контролю над роботою і створення умов, які б убезпечили від шкідницьких дій з боку цих елементів [19, с. 505].

Таким чином, можна висновувати, що становище безпритульних дітей було вкрай важким. Втікаючи з сіл, діти переселялися у міста, де починали жити на вулиці, приймаючи її закони та виклики. Ті діти, які потрапляли до дитячих будинків зустрічалися з новими труднощами: недобросовісними працівниками, жорстоким ставленням тощо. Але одна спільна риса – це те, що таке становище було наслідком політики держави щодо селянства. Влада намагалася вирішити проблему безпритульних, не усуваючи причин виникнення цього явища. Особливий цинізм проявився у відсутності належного постачання продуктів харчування до дитячих будинків, ясел і закладів освіти.

2. 2. Зростання рівня злочинності

Зазвичай зростання рівня злочинності обумовлено негативними соціально-економічними чинниками розвитку держави. Непомірними хлібозаготівельними планами, суцільним вилученням продовольства і колективізацією господарств влада фактично позбавила селян засобів

існування. Страх померти від голоду штовхав людей на крадіжки продовольства і худоби.

Українська дослідниця сталінських репресій Н. Романець на основі опрацювання низки архівних документів зробила висновок, що у 1933 р. сильно погіршилась криміногенна ситуація: «У міру посилення голоду зростав рівень злочинності серед населення: вбивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем» [58, с. 47].

У лютому 1933 р. до Дніпропетровського обкому партії було надіслано анонімний лист групи членів КП(б)У, в якому йдеться про катастрофічну ситуацію зі злочинністю на фоні голоду в ряді районів області, особливо невеликих містечках і селах. Там наголошується на тому, що через голод і злидні по області частішають випадки грабунків і вбивств. Багато квартир, як в селі, так і в містечках замикаються зсередини вдень і вночі, оскільки всі живуть в небезпеці, і ніякої гарантії немає, що ось-ось не постукають, заберуть їстівне і вб'ють серед білого дня. Міліціонери також недоїдають і бояться неминучої загрози [23, с. 217-218].

В одній із довідок інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У [19, с. 390-393] причини голоду серед колгоспників пояснювали малою кількістю вироблених трудовнів в результаті ліні та небажання працювати в колгоспі. Наявність голодування й серед «сумлінних» колгоспників з великої кількістю трудовнів також мало «причину». На думку членів групи, такі колгоспники, як правило, були жертвами загального безгосподарного стану колгоспів, до яких вони входили, величезного розбазарювання хліба на громадське харчування, розкрадання хліба ворожими колгоспам елементами, в результаті чого норми оплати трудовдня в цих колгоспах виявились мізерно низькими. Таким чином, переважну більшість голодуючих відносили до ледарів та підричників колгоспного будівництва.

Доповідна записка Дніпропетровського обласного відділу ДПУ УСРР від 5 березня 1933 р. [19, с. 406]. ілюструє наступні факти голодування активних трудівників: в Покровському районі – Максименко Омелян

Федорович, який виробив 620 трудоднів, Листопад Авраам Терентійович – 798 трудоднів; у Межівському районі: Карпенко Іван Михайлович – 951 трудодень, Лук'яненко Євдокія – 811 трудоднів, Легкомур Петро – 733 трудодні.

Це означає, що кількість вироблених трудоднів не була надійним індикатором забезпечення колгоспників, оскільки голодувала переважна більшість населення. За таких умов, цілком очевидно, що селяни були вимушені заради порятунку від голодної смерті приховувати запаси продовольства. Звичайно, для влади вони ставали злочинцями, а задача виявити, відібрати і покарати – першочерговою.

Науковиця О. Мовчан виокремлює найбільш розповсюджені форми приховування збіжжя: хлібні ями, колодязі, вбиральні, дупла дерев, смітники та меблі з потаємними ящиками для зерна. Ще однією формою був «зговір» на млинах, куди звозився хліб на помел (мірошники на прохання селян залишали певну частину зерна в полові і соломі, оскільки її заготівельники не відбирали).

Іноді селяни обмелювали зерно на нелегальних млинах, що не мали ліцензії комітету заготівель. Також дослідниця зазначає, що поширились і групові форми приховування хліба, коли один з 4–5 членів групи здавав державі хліб, після чого переховував у себе зерно всіх учасників змови [52, с. 539].

Представники влади, звичайно, знали про існування подібних схем і вживали всі необхідні заходи для того, щоб повернути розкрадений хліб. Зокрема, в директиві ЦК КП(б)У та РНК УСРР партійним і радянським органам від 2 січня 1933 р. [20, с. 569-570] йдеться про загрозу застосування найсуворіших заходів стягнення, передбачених постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 серпня 1932 (про охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперацій і зміцнення соціалістичної власності) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб. Тим же, хто

добровільно здасть державі раніше розкрадене продовольство, обіцяно не застосовувати репресій.

В директиві Дніпропетровського обласного управління робітничо-селянської міліції про заходи органів міліції у зв'язку з продовольчими труднощами від 29 березня 1933 р. [6, арк. 96–97] йдеться про вилучення кримінального і так званого «паразитуючого» елементу в містах, селах, робітничих поселеннях, новобудовах, залізницях тощо. Залежно від віку та компрометуючих матеріалів вилучені особи направлялись до різних органів для подальшого використання: діти та підлітки віком до 16 р. – до органів Наркомпросу, безпритульні, що не мали зв'язків зі злочинним світом, – до органів Наркомтруду з подальшим залученням до робіт, особи з інвалідністю та старі що займались жебрацтвом – до органів соцзабезпечення.

Р. Конквест стосовно використання в радгоспах праці засуджених зазначав що «там вони одержували мізерний хлібний пайок, зате мали можливість трохи «підгодуватися» радгоспними овочами, і тому, звичайно, не намагалися втекти» [38, с. 186].

В цілому, поняття «злочинця» у період масових репресій було дуже розмитим, оскільки під цю категорію часто підпадали не лише особи, які дійсно скоїли злочин, а й ті, хто елементарно негативно оцінював дії радянської влади або різко висловлювався з цього приводу. Такий стан речей підтверджувався діями влади напередодні Голодомору 1932–1933 рр.: показовими сфабрикованими процесами над інтелігенцією, масовими хвилями депортації 1930-х рр., чистки всередині партії тощо.

Масовий характер фіктивних обвинувачень стосовно селян та безпідставні арешти останніх науковці пов'язують також зі специфікою стосунків всередині сільських громад. Так, український правознавець С. Саблук звертає увагу на те, що влада, намагаючись розколоти селянство за майновою ознакою з метою отримання коштів на здійснення форсованої індустріалізації, сформувала нові образи злочинців та уявлення про характер контролю за злочинністю на основі широкого застосування силових методів.

Він вказує, що «адаптація законодавства під посилення репресивного апарату призводила також до формування правосвідомості, де полюсами протистояння нерідко виступали громадяни та держава, що сприяло також формуванню специфічної кримінальної субкультури, окремі аспекти якої саме й засновувалися на уявленні про державу як про «ворога простих людей»» [61, с. 166-167].

Деякі злочини (вбивства, грабунки) набули класового забарвлення, нібито їх чинили представники куркульсько-бандитського елементу проти кращої частини колгоспників з метою залякування останніх та дестабілізації посівної кампанії. Яскравим прикладом може стати лист Царичанського райкому КП(б)У до Дніпропетровського обкому КП(б)У від 7 травня 1933 р. [4, арк. 499], в якому йдеться про звіряче вбивство сім'ї в с. Могилів, і значна увага приділяється посиленню «терору з боку куркульсько-бандитського елементу, який до цього ж скористався продовольчими труднощами, втягуючи на злочини деяку частину колгоспників».

Злочинність зросла не тільки серед населення, а й на різних ланках більшовицького адміністративного апарату. Це питання ґрунтовно висвітлено С. Дровозюком, який вказував на те, що місцеві можновладці, «виконуючи завдання вищих органів влади, застосовували до селян широкий набір засобів примусу, в тому числі знуцання, катування, мордування, тортури» [32, с. 70]. Так звані сільські активісти всілякими способами принижували гідність своїх «жертв» та псували їх речі. Ці процеси привертали увагу населення, оскільки були показовими і навіть «театральними», часто супроводжувались алкогольним сп'янінням виконавців злочину.

Подібні факти набули поширення і в Дніпропетровській області. Наприклад, в селі Афанасівка Новомосковського району брати Пігур Іван і Гаврило (перший з них голова сільради, кандидат партії, другий – секретар комсомольського осередку, член правління колгоспу), завгосп комуни та інші протягом тривалого часу займалися знуцанням, побиттям колгоспників, що

призвели в ряді випадків до смерті. Найбільш характерним для дій цієї озвірілої банди є катування 14-річного хлопчика, сироти, який 5 років працював в комуні. Катували його за те, що під час збиральної кампанії, працюючи на полі, будучи голодним і опухлим, він з'їв півфунта хліба в будинку голови комуні. Дитину били, підвішували за шию мотузкою, прив'язували до балки, затягували горло, вимагаючи у нього визнання [20, с. 963].

Ще більш звірчий факт мав місце в колгоспі "Нова Спілка". У цьому колгоспі голова колгоспу, рільник, рахівник і ветсанітар били колгоспників по обличчю цеглою, прищемляли пальці дверима і застосовували ряд інших видів знущання. Колгоспники були настільки залякані, що, боячись помсти з боку цих можновладців, не заявляли про це вищестоящим органам, не пускали своїх же побитих родичів до хати.

Виключно обурливий випадок в цьому ж колгоспі мав місце в період косовиці. Рільник зібрав бригаду і запропонував колективно побити двох колгоспниць за те, що вони взяли по жмені обмолоченого жита для приварювання на обід. Коли колгоспники відмовилися це робити, рільник в присутності всієї бригади запропонував колгоспницям лягти; коли вони відмовилися – він повалив їх сам на землю, оголив і став сікти батою, а потім лозою. Всіх присутніх колгоспників рільник попередив, що якщо вони комусь поскаржаться, то будуть негайно вбиті. Уже в процесі слідства у цій справі було виявлено вбивство дітьми голови колгоспу та інших правлінців 11-річної дочки колгоспниці-біднячки [20, с. 964].

Всі ці випадки влада кваліфікувала як випадки «порушення революційної законності». Зазвичай обкоми та облвиконкоми пояснювали це проникненням до керівного складу колгоспів вихідців з куркульського табору, представників контрреволюційних елементів тощо. Також, на їхню думку, це був цілком закономірний результат того, що більшість місцевих органів влади, партійні організації недостатньо пов'язані з колгоспною масою, не знають справжнього стану речей в кожному селі, колгоспі, не знають своїх

кадрів, не отримують своєчасної сигналізації про неподобства, що допускаються в окремих місцях, часто не вживають жодних профілактичних заходів щодо попередження подібного свавілля тощо. [20, с. 966]

Нерідко представники влади звинувачували у скоєнні злочинів представників так званого «паразитуючого, куркульсько-бандитського та декласованого елементів», після чого жорстоко розправлялись з ними у прискореному порядку. Відповідно до постанови ЦВК і РНК союзу РСР від 7-го серпня 1932 р. до крадіїв колгоспного майна застосовувався найвищий «захід соціальної оборони» (розстріл) з конфіскацією всього майна, а в разі наявності пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не нижче, як 10 років з конфіскацією майна.

Отже, тогочасні злочини варто розглядати зважаючи на ті умови, в яких опинилось населення. Доведені до стану відчаю голодні селяни скоювали крадіжку зерна з безвиході. Такі злочини, як крадіжки, хуліганство, вбивства в кримінальній практиці відносяться до традиційних форм, які породжуються психологічними особливостями людей. Але в роки Голодомору фіксуються багаточисельні випадки «нетипових» для суспільства злочинів, таких як канібалізм та вбивство дітей. При чому, люди вбивали власних дітей та родичів задля подальшого вживання в їжу, що свідчить про те, що через важкий психічний стан материнські інстинкти у жінок були стерті на фоні сильного голоду.

2.3. Самосуди

Самосудні розправи – це, як правило, групові вияви селянського правосуддя. В них зазвичай приймає участь не лише потерпіла сторона, але й інші особи, що виявляють небайдужість до події, яка стала причиною самосуду. В екстремальних умовах, до яких також відноситься масовий голод, самосуди стають проявами масової морально-психологічної деградації

суспільства, яке, як свідчать спогади та документи, було наслідком цілком планомірних дій радянської влади.

Психологи зазначають, що самосуди є соціально-психологічним вираженням інстинкту самозбереження, що виявляється у людини під час небезпеки і «спрямовані на захист своєї мікрогрупи (сім'ї) від зовнішніх загроз» [63].

Розглядаючи самосуд у контексті становлення радянських методів господарювання, зокрема суцільної колективізації, варто зазначити, що подібні практики підривають авторитет офіційного правосуддя, оскільки фактично втрачається монополія на карний процес.

Дослідники-юристи [61] зазначають, що підвищена суспільна небезпека самосудів полягає у наступному. По-перше, характер розправи над «винуватцями» значно перевищує нанесені збитки та незручності, а шкода, завдана жертві самосуду зазвичай полягає у приниженні честі та гідності особи, нанесення шкоди здоров'ю різної ступені важкості, аж до смерті.

По-друге, самосуд, який є незаконним способом відновлення порушених прав, відновлює в суспільстві первісні механізми вирішення конфліктних ситуацій, таким чином, підриваючи авторитет офіційних механізмів захисту громадян.

І по-третє, самі по собі акти самовільних розправ над людьми виступають факторами, що формують злочинну поведінку не лише у тих, хто безпосередньо здійснює самосуди, але і у тих, хто є жертвами та свідками події [39].

У листі заступника Народного комісара юстиції і Генерального прокурора УСРР Слинька до голови Дніпропетровського обласного суду Рум'янцева від 9 серпня 1933 р. зазначалося, що самосуди є потворною, збоченою формою боротьби за соціалістичну власність, вони здійснюються не лише над тими, хто був винен у розкраданні, але і над тими, хто був у цьому лише запідозрений. Крім того, в листі вказувалося, що у самосудах беруть участь окремі представники місцевої влади.

Український дослідник С. І. Дровозюк [32] розглядає самосуди з точки зору морально-психологічної атмосфери в роки Голодомору. Науковець зазначає, що значна частина сільських активістів була готова морально до вчинення самосудів над тими, хто не згоден з офіційною державною політикою. Причому зазвичай подібна агресія виходила з боку «представників найнижчої ланки сталінського державного апарату», під якими мається на увазі сільська біднота та маргінальні верстви суспільства.

Аналіз доповідної записки помічника прокурора Новомосковської дільниці до Дніпропетровської обпрокуратури від 11 травня 1933 р., дозволяє виокремити декілька видів самосудів, здійснених з різних мотивів та у різний спосіб [10, арк. 216–217]. Зокрема, в ній висвітлюється роль місцевого керівництва у здійсненні самосудів. Так, зазначається, що у вчиненні самосуду над бідняком Фесуном та колгоспником Полішко, що намагалися вбити коня для власного споживання, приймали участь голова колгоспу та голова сільського суду. Прикметним є те, що було здійснено побиття не лише Фесуна, але і його матері та сестри. Це свідчить про те, що фактично самосуди вважалися прийнятним методом боротьби із злочинністю не лише звичайними селянами, але і частиною радянського апарату. Окрім того, це може бути проявом недовіри до радянських органів влади та правоохоронних органів.

Інший випадок самосуду, зазначений в доповідній записці, показує самосуд з використанням власних владних повноважень. Зазначається, що голова Ковпаківської сільради Романець, не маючи матеріалів про злочинні дії завгоспа артілі Білоуса, самовільно заарештував та декілька днів тримав під вартою декількох працівників цієї артілі. Причиною цього був нібито великий падіж коней через недбалість. Звільнення зазначених осіб відбулося лише за участі дільничного інспектора.

Про самосуд за участю посадових осіб повідомляється у спецдонесенні управління міліції Дніпропетровської області Дніпропетровському обкому КП(б)У від 17 травня 1933 р. [8, арк. 407–408]. Згідно записки, активом

хутору Новоіванівка Новомосковського району, що складався з голови колгоспу, вчителя та кандидата КП(б)У та рядового колгоспника було вчинено самосуд над групою осіб, що намагались здійснити крадіжку посівматеріалів.

Випадок самосуду представників влади над куркулями зафіксовано і в с. Мишурін Ріг Лихівського району. Під час м'ясозаготівлі вони викликали двох селян в хату для роз'яснювальної роботи щодо боргів, закинули обох в льох, а потім по черзі водили в хату і били. Згодом викликали одного з затриманих, всунули в рот качан кукурузи, почали пиляти ним, внаслідок чого вибили два зуби й розбили губи. Після цього зняли з одного штани і посадили на розпалену плиту, спекли й зробили рани [23, с. 256].

Не менш важкий випадок трапився в П'ятихатському районі в колгоспах "Шлях до комуни" та "Нова спілка" Жовтянської сільради. Там було виявлено ряд випадків самосуду і розправи над колгоспниками і бідняками- одноосібниками, яких звинувачували в здійсненні незначних крадіжок продуктів і речей.

У червні 1933 р. голова колгоспу "Шлях до комуни" Петренко, член партії, разом з групою інших можновладців убили колгоспника Ковбасу за крадіжку колгоспних продуктів, якого після вбивства кинули в колодезь. Труп був виявлений тільки в жовтні. У той же період побили одноосібника Коваленко, якого попередньо катували на розпеченій плиті [20, с.964].

Під час самосуду застосовувалися не лише побиття, але такі тортури, як виривання нігтів, припалення ніг примусом, внаслідок чого двоє затриманих загинули, після чого їхні тіла було скинуто до колодезя. Як бачимо, цей самосуд було здійснено з особливою жорстокістю і було вжито заходів щодо приховування слідів злочину.

Також варто навести приклад одноосібного самосуду, який було здійснено головою артiлі ім. Сталіна в Олександрійському районі Лемешем над колгоспницею Коваленко. Про це повідомлялося у спецповідомленні Дніпропетровського обласного відділу ДПУ 23 травня 1933 р. [8, арк. 668]. В

повідомленні зазначалося, що Лемеш, який вже був раніше судимий за побої, з особливою жорстокістю побив Коваленко через те, що вона вкрала жменю кукурудзи та залишив помирати у полі від численних побоїв.

Очевидці також описують випадки самосудних розправ, свідками яких вони стали. Так, Алла Іванівна Горбас (1928 р. н, м. Дніпродзержинськ), будучи маленькою, сиділа на подвір'ї і побачила побиття за крадіжку. Вона згадує: «Якийсь чоловік схопив щось із їжі і почав тікати, запихаючи до рота схоплене та жадібно ковтаючи, а його наздогнали дядьки та звалили, та били. В мене і досі у голові ті звуки: бух-бух, що було чути від ударів з пухкого від голодування тіла...» [23, с. 328].

Отже, можна зробити висновок, що самосуди в українських селах стали цілком закономірним явищем на фоні загальної атмосфери голоду та високого рівня злочинності. Продукти харчування стали настільки цінними для населення, що за спробу з боку сусідів їх вкрасти одразу посилювався рівень агресії і бажання помститись. Рівень недовіри в суспільстві був дуже високим, тому часто жертвами самосудних розправ ставали невинні люди, які потрапили під підозру. Важливим моментом, яке вимагає подальшого вивчення є бездіяльність влади, яка не могла «захистити» людей і реагувала на подібні випадки.

2.4. Канібалізм

Продукти харчування, збагачені необхідною кількістю поживних речовин та мікроелементів, потрібні для нормальної фізичної та розумової працездатності людини, функціонування організму та обміну енергії. За відсутності достатньої кількості білків, жирів та вуглеводів у людини порушується обмін речовин, процеси асиміляції й дисиміляції, відбуваються зміни в організмі, які призводять до негативних фізіологічних та психічних наслідків.

Дослідник А. Сипливий, який розглянув голод з медичної точки зору, характеризував його як «соціально-біологічне явище, зміст якого складає постійне відчуття ненаситності людського організму їжею в межах необхідного відтворення його життєдіяльності <...> В екстремальних ситуаціях – природно або штучно створених умовах голоду – інстинкт виживання веде до втрати людського розуму та перетворюється на еволюційно-тваринний інстинкт» [62, с. 96].

Опухлість кінцівок, збільшення голів та деформація животів стали поширеними наслідками тих незворотних змін, які відбувались в організмах населення на фоні тривалого голодування. Навіть споживання різних сурогатів та шкідливих продуктів не могло компенсувати катастрофічну нестачу поживних речовин, оскільки вони не поповнювали організм білками, жирами та вуглеводами. Вживання різних рослин, трупів тварин та мертвих людей часто призводило до отруєнь та смертей.

Штучний голод 1932–1933 рр. мав жахливий деструктивний вплив на психіку українського населення. Інстинкти самозбереження почасти знаходили своє вираження в настільки спотворених формах, що вони починали межувати з первісним здичавінням. Одними із найяскравіших проявів таких зрушень стали прояви канібалізму, які в період Голодомору набули поширення. В умовах голоду у людей переставали працювати моральні захисні механізми, що і призводило до цих явищ.

Дослідники В. М. Вашкевич, Ю. В. Котляр, С. С. Макаручук зазначають, що явище канібалізму під час Голодоморів носило історико-психологічний характер. Вони вважають, що голод, будучи одним із інструментів тоталітарної системи, змінив психічний стан селянства. Оскільки канібалізм не був притаманним ментальності українців і не був спадковим, тому повністю знищити моральність селянства не вдалося, і як явище, канібалізм зник разом із завершенням голоду. Разом з тим, залишається відкритим питання стосовно психологічної природи голоду, будучи «винятковим

психозом на ґрунті голоду, чи свідомством атавізму психіки людини у зв'язку з переходом її на положення тварин».

На психічному характері людоїдства також наполягав український історик Ю. Котляр. В одній зі своїх статей [40] він пише: «Людоїди – найчастіше інтелектуально нерозвинені люди. У таких натур під впливом голодування настає особлива фаза стану свідомості – з тупістю і переважанням елементарних відчуттів (голод, ситість). Як було визначено, більшість людоїдів – звичайні селяни, які раніше не страждали ніякими формами психічних хвороб. Проте вони були поставлені у виняткові зовнішні умови, які примусили їх займатися антилюдськими діями» [40, с. 95].

Також на думку дослідників, «факти канібалізму та психічні розлади від голоду помітно змінювали систему морально-етичних цінностей, люди починали миритися з такими діями й учинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими».

В обвинувальних висновках у кримінальних справах канібалів простежується певна тенденція в їхніх характеристиках. Зазначається, що всі вони почали займатись людоїдством, оскільки не бажали працювати в колгоспах, а також більшість з них займалися крадіжками. Приміром, Петриківський райапарат ДПУ, характеризуючи мешканку с. Петриківка Єлизавету Максимівну Шистю, зазначав, що вона в колгоспі не працювала, займалась дрібними крадіжками хатніх речей, симулювала, не виходячи на роботу до артілі та харчувалась м'ясом померлих коней. Ведучи подібний спосіб життя, жінка не стала нехтувати і вживанням в їжу померлої дитини. При чому, як виявило слідство, частину вона приготувала для себе, а все інше вирішила продати на ринку в с. Кам'янському [15].

Аналогічно характеризується ще одна людожерка із с. Михайлівка Марія Кузьмівна Кумарь, член колгоспу «Серп і молот», яка протягом 1933 р. категорично відмовлялась виходити на роботу, відпрацювала всього 8 трудоднів, постійно перебувала вдома і крапа продукти у колгоспників. З

березня жінка почала займатися канібалізмом. Її жертвами стали не тільки троє власних дітей, а й невідома кількість перехожих [18].

Поява таких характеристик людоджерів пояснюється тим, що влада прагнула довести, що канібалізм поширився не внаслідок масштабного голоду, а пов'язаний з поведінкою окремих асоціальних, декласованих, злочинних елементів.

В роки Голодомору канібалізм існував у різних формах. Можна виокремити канібалізм померлих – трупоїдство [13]. Поширеними були факти навмисного вбивства батьками своїх дітей [17]. Найбільш шокуючим, на нашу думку, видом канібалізму є вбивство людей з метою продажу м'яса, чим цілком свідомо займалися деякі люди.

Так, в с. Петриківка орудувала сім'я людодідів – двоє братів (30-річний Костянтин і 17-річний Порфірій) та сестра – 20-річна Анастасія Кошова. Дівчина заманювала під різними приводами жертв до квартири, брати душили, а потім розчленовували тіла. М'ясо вони їли, а те, що залишалось – продавали на базарі [16, арк. 198].

Науковці наводять і такі випадки, коли люди свідомо пропонували з'їсти їх після смерті. Найчастіше це були батьки, які сподівалися таким чином врятувати своїх дітей. Зокрема О. Стасюк наводить спогади жительки с. Петриківка на Дніпропетровщині, що розповідала: «Мати як помирала, то казала: вбийте мене, то буде, що їсти» [64, с. 112]. Свідчень очевидців безліч, але всі вони схожі за змістом що дає нам підстави для узагальнення та порівняння випадків канібалізму та його сприйняття тогочасним населенням.

Так, Надія Йосипівна Малишко (1924 р.н., с. Васильківка) згадала, як одного разу мамина подруга дитинства розрізала і зварила свою померлу трирічну доньку і годувала цим варивом інших дітей [22, с. 1123]. Прикметним в даному випадку є те, що ця жінка на той час не зовсім втратила риси нормальної свідомості, оскільки жалілась на докори сумління і гріховність свого вчинку.

А Поліна Дмитрівна Гончарова (1920 р. н., с. Михайлівка) згадуючи як з усієї сім'ї вижила тільки вона зі старшим братом зазначала, що ходити в гості було небезпечно, від чого намагався застерегти її старший брат після випадку, коли одного хлопчика зарубали і з'їли [23, с. 328]. Так, діти часто ставали жертвами канібалів.

Наталя Арсентіївна Таланчук (Гребінська) (1925 р. н. м. Дніпропетровськ) згадувала, як, будучи маленькою, разом з мамою пішла на базар, щоб продати шматочок сала. Після продажу вони вирішили переглянути товари. «Мамину увагу привернуло м'ясо на продаж, і вона не втрималася, щоб не похвалити його. Тут вона спостерегла, що інші продавці якось підозріло стали перешіптуватися. Одна з них непомітно шепнула нам, що це людське м'ясо!» [24, с. 61].

Випадки канібалізму фіксувались в різних районах Дніпропетровської області, що свідчить про важкий стан голодуючих в регіоні та сильний занепад психічного стану та моральності на цьому тлі. Наприклад, в інформаційному листі райздоровінспектора Павлоградського району від 8 квітня 1933 р. повідомлялося, що у с. Межиріч Ольга та Феодосія Кудрицькі з'їли двох своїх родичів і чотирьохрічну дитину, яка була взята на виховання. Остання їх жертва була підступно заманена до оселі, де потім вбита і розчленована Кудрицькими. Діяли вони за чітко виробленим планом. При огляді канібалок було виявлено, що обидві потерпали від голоду: у Феодосії був безбілковий набряк, Ольги – сильне виснаження. Вищезгадані особи, як зазначено в листі, «з Жовтневої революції займалися торгівлею сільгосппродуктами і вважалися декласованим елементом. До заходів радянської влади ставились вороже, в колгосп не вступали» [11, арк. 29–30].

У цьому ж документі надається дуже красномовний опис села Межиріч. Відзначається, що все село потерпало від голоду, як колгоспники, так і одноосібники. Під час обстеження понад 300 селянських сімей були виявлені випадки, коли колгоспники продають своє майно, корів, кидають дітей напризволяще, їдуть з села невідомо куди. До приїзду комісії

колгоспникам було видано на трудодні 220 центнер кукурудзи. Але під час обходу цих сімей більшість з них знаходились в нерухомому стані, з набряклими ногами, одутлими обличчями, які не могли навіть пересуватися по хаті. Комісія встановила, що понад 70% мешканців села були виснажені від голоду.

У спецзведенні Дніпропетровського облвідділу ДПУ від 4 квітня 1933 р. [5, арк. 328–329] наводились факти людоїдства в Олександрійському, П'ятихатському та Синельниківському районах Дніпропетровської області. Постраждалими були переважно діти: 8-річний хлопчик, вбитий своєю матір'ю та сестрою; 12-річний хлопець, вбитий 80-річним дідусем у якого підліток шукав прихистку; 4-річна дівчинка, вбита старшою сестрою, в якій знаходилась під опікою.

Також у спецзведенні повідомлялось про трупоїдство в с. Роздори. Ф. Носач та її доньки, як показало слідство, займались подібним не вперше, і перед цим з'їли свого померлого родича. Вищезгаданих канібалів описували як дегенеративних за зовнішніми ознаками та слаборозвинених. З чого можна зробити висновок, що сильне недоїдання спричинило серйозні психічні зрушення цих осіб.

Для кращого розуміння ситуації з розповсюдженням серед сільського населення явища канібалізму варто звернутись до архівно-слідчих кримінальних справ. Так, в с. Бородаївка Дніпропетровської обл. було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 174 п. 4 КК УСРР двох канібалів – чоловіка та дружину – Єфімію та Сергія Бородай [12, арк. 261]. В обвинувальному висновку вказувалось, що подружжя спочатку вбили, а потім вживали в їжу свого 12-річного сина Федора. При чому батько померлого визнав свою провину лише частково, оскільки не брав участь у розправі над хлопчиком і дізнався про скоєне дружиною випадково через певний проміжок часу.

Характеристика обвинувачених була типовою для 1933 р.: «позбавлені виборчих прав, виключені з колгоспу, неписьменні, крадії». Подружжя було

направлено до Дніпропетровської Центральної промколонії. В обвинувальному висновку пропонувалося застосувати до подружжя найвищу міру покарання – розстріл. Але Судова трійка при колегії ДПУ УСРР засудила Є. А. Бородай до п'яти років позбавлення волі у концтаборі. Справа щодо її чоловіка була припинена, а його мали звільнити.

Варто відзначити, що вироки було ухвалено 31 липня 1933 р., а за даними акту Держлікпому Сергій Якимович Бородай помер в лікарні 27 липня 1933 р. від сухоти легень, а його дружина – 29 липня 1933 р. від виснаження. Тобто, на момент винесення вироків канібали вже померли від голоду.

Отже, факти канібалізму в роки Голодомору стали найстрашнішими проявами девіантної поведінки голодуючого населення. У гонитві за їжею були стерті всі моральні кордони і люди піддавались первісним тваринним інстинктам. Вважається, що найбільше від рук людодів загинуло дітей, оскільки вони не могли чинити спротив нарівні з дорослими.

Висновки до 2 розділу

Дослідження різних аспектів соціальних аномалій часів Голодомору 1932–1933 рр. дозволяє здійснити ґрунтовний аналіз становища, в якому опинились міста та села Дніпропетровської області. Поряд з документами партійно-радянських органів, ДПУ, прокуратури, міліції та архівно-слідчими кримінальними справами нами були використані спогади очевидців подій для кращого розуміння настроїв населення. Отже, в різних районах області спостерігалися схожі явища:

Велика кількість дітей та підлітків або була кинута напризволяще, або опинилась на вулиці через смерть батьків і була змушена тікати до міст за порятунком. Частина з них стали жертвами канібалів, а ті, що вижили, вдалися до жебракування. Такі заклади, як дитячі будинки, притулки та

колонії не стали панацеєю від голоду. Через погані умови перебування, відсутність продовольства та епідемії рівень смертності серед дітей зростав.

Ще одним прямим наслідком голоду стало погіршення криміногенної ситуації. Більшість крадіжок і вбивств були здійснені з метою отримання їжі, хоча влада наполягала на класовому забарвленні і всіляко заперечувала голод.

Поширеним явищем стало зловживання владою представниками різних ланок більшовицького адміністративного апарату. Це проявилось також в участі місцевих можновладців у самосудних розправах над крадіями. Варто відзначити особливу жорстокість з якою чинились деякі самосуди (використання тортур, знущань), що свідчить про моральну деградацію винуватців цих актів агресії.

За умов тривалої неможливості задовольнити базову потребу в харчуванні, погіршився і психічний стан населення, що призвело до поширення канібалізму та трупоїдства, які в зазначений період стали системними.

Всі ці прояви девіантної поведінки були спричинені колективізацією, розкуркуленням та наслідком злочинних дій влади, а інколи, їхньої бездіяльності.

РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ВЛАДИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНИМИ АНОМАЛІЯМИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932– 1933 рр.

3.1. Державна політика щодо подолання дитячої безпритульності

Заходи влади по боротьбі з дитячою безпритульністю в роки Голодомору варто розглядати в контексті загальної державної політики щодо вирішення цієї проблеми. Одним із її інструментів була система Охматдит (Охорона материнства та дитинства), яка сформувалася у перші десятиліття радянської влади. Охматдит був однією із центральних структур, на яку були покладені завдання по боротьбі з дитячою безпритульністю. Він співпрацював з низкою інших державних органів.

Згідно з постановою «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», що була ухвалена в листопаді 1927 р., ліквідація дитячої безпритульності мала бути забезпечена такими органами, як Наркомат

освіти, Наркомат охорони здоров'я, Наркомат соцзабезпечення, Наркомат праці, Народний комісаріат із земельних справ, а також різноманітні добровільні товариства, найпомітнішим з яких було товариство «Друзі дітей». Так, між Наркоматом охорони здоров'я та Наркоматом освіти було розподілено вікові категорії дітей – перший мав займатися безпритульними віком до 4-х років, а другий – від 4-х до 18-ти років. Наркомат соцзабезпечення повинен був організовувати загальну опіку над безпритульними, а Наркомат праці та Народний комісаріат із земельних справ відповідали за працевлаштування.

Крім того, до заходів щодо боротьби з безпритульністю були залучені і силові органи – НКВС та ДПУ. Їхнім основним завданням було вилучення безпритульних з вулиць, попередження та боротьба з правопорушеннями неповнолітніх.

Також було створено надзвичайні комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю як на республіканському, так і місцевому рівні. Складовою роботи цих комісій була організація дитячих приймальників, харчових пунктів при школах, створення дитячих трудових загонів [30, с. 90].

Аналіз системи взаємодії органів влади дозволяє зробити висновок, що центральні виконавчі органи влади визначали організаційні заходи – шляхом видання постанов, указів, а також здійснювали контроль та перевірку відповідальних органів, що їм підпорядковувалися. Разом з тим, як зазначає А. Зінченко, організація заходів по боротьбі з безпритульністю не вирішувала першопричини виникнення цього явища, зокрема голоду та репресій.

Однією з таких постанов була постанова «Про заходи колективізації й оздоровлення дитячого побуту» від 5 березня 1930 р. Вона регулювала грошове забезпечення ясел і дитсадків, що мало надходити від промислових підприємств різних форм власності та сільськогосподарських об'єднань.

ВУЦВК у серпні 1931 р. визначив наступні заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю:

а) поліпшити виробничу базу дитячих будинків шляхом прикріплення їх до промислових підприємств, ФЗУ, МТС та радгоспів;

б) розширити мережу інтернатних установ та забезпечити їхнє стабільне фінансування (частину дитячих будинків передбачалося перевести на республіканський бюджет);

в) використати децентралізовані фонди з метою покращення постачання дитячих будинків;

г) забезпечити 20 тис. школярів гарячими сніданками;

д) з метою профілактики безпритульності передбачалося впровадити систему прийняття в дитячі будинки бездоглядних дітей робітників та селян [35, с. 61].

Але на фоні ілюзорних успіхів у 1932 р. постановою ВУЦВК і РНК УРСР «Про організацію системи роботи у справі допомоги дітям» організацію боротьби з безпритульністю було змінено. Центральна комісія допомоги дітям була ліквідована, а її функції стало виконувати товариство «Друзі дітей». Крім того, вся оперативна робота передавалася Наркомату освіти, де створювався Центральний штаб по ліквідації безпритульності, який, однак, не мав всіх повноважень комісії.

Одним із заходів по боротьбі з дитячою безпритульністю було створення системи патрунування. В контексті періоду, що розглядається, патронат визначають як утримання та виховання дітей-сиріт та безпритульних коштом окремих підприємств, військових частин, громадських організацій або сімей.

В роки Голодомору, в умовах скорочення чисельності дитячих будинків та їх неспроможності утримувати зростаючу кількість дітей, все більша кількість дітей передається на патронат. Інструкція політбюро ЦК КП(б)У «Про відправлення дітей на село» від 5 серпня 1933 р. визначає патронат як основний захід із розвантаження дитячих будинків.

В директиві Дніпропетровського обласного управління робітничо-селянської міліції про заходи органів міліції у зв'язку з продовольчими

труднощами від 29 березня 1933 р. вказується, що керівництво заходами по вилученню безпритульних покладається за міліцію та ДПУ за загальним керівництвом обласної прокуратури. Згідно директиви, діти до 16-ти років передавалися до Наркомату освіти, для чого обов'язково залучалося товариство «Друзі дітей». Також залучався Наркомат праці, до якого мали направлятися безпритульні віком від 16-ти років [6, арк. 96–97].

Варто звернути увагу на те, що при значній кількості залучених органів, якість виконання цієї роботи була вкрай низькою. Мали місце помилки та порушення у здійсненні процедур, про що, зокрема, свідчить доповідна записка помічника прокурора м. Дніпропетровськ до міського прокурора про вилучення та фільтрацію бродяжницького та паразитуючого елемента від 29 березня 1933 р. В ній вказується, що під час затримання безпритульних працівники міліції часто ігнорують заяви людей про те, що «вони є робітниками або утриманцями робітників, або діти, що мають батьків». У зв'язку з цим, прокуратура вимагала від працівників міліції, щоб вони ретельніше перевіряли документи затриманих, і якщо вони у них були, «ні в якому разі таких осіб не спрямовувати до бараків» [1, арк. 147–149].

Подібна ситуація описується і в доповідній записці прокурора м. Дніпропетровськ до Дніпропетровського міському КП(б)У про вилучення та фільтрацію бродяжницького та паразитуючого елемента від 5 травня 1933 р. Там наводяться дані про те, що з загальної кількості затриманих 4 646 було звільнено –1364, тобто майже третина. Окрім того, значно затримувалися процеси фільтрації, замість 2–3 днів затримані могли перебувати в бараках до 30 днів [9, арк. 702–703].

Зростання кількості безпритульних дітей визнавалося і на обласному рівні, про що повідомлялося у доповідній записці Дніпропетровського обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У від 7 квітня 1933 р. У записці вказувалося, що обкомом були вжиті такі заходи щодо боротьби з безпритульністю, як відкриття тимчасових сезонних ясел на 100 000 дітей та приймальник для вилучених з вулиць безпритульних дітей. Але ці заходи, як зазначав секретар

обкому М. Хатаєвич, були абсолютно недостатніми, а тому він вказував на необхідність розширення існуючої мережі дитбудинків.

Крім того, в записці відображено те, що для покриття видатків на боротьбу з безпритульними, залучалися кошти інших відомств – Наросвіти, Здоров'я та навіть громадських організацій [1, арк. 70-72].

Аналізуючи протокол секретаріату Дніпропетровського обкому КП(б)У про боротьбу з дитячою безпритульністю від 5 червня 1933 р., можна зробити висновок, що боротьба з дитячою безпритульністю не була пріоритетною для державних органів, що і стало причиною провалу у цьому напрямку [4, арк. 646].

Реакцію на даний документ було рішення обласної комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бродяжництвом, ухвалене через три дні після попереднього документа. В цьому протоколі вказувалося на необхідність виявити мінімум три факти порушень у здійсненні заходів щодо боротьби з дитячою безпритульністю. Подібне формулювання може вказувати на те, що все підхід до вирішення цієї проблеми залишався достатньо формальним [4, арк. 715].

Навесні 1933 р. помічається сильний наплив безпритульних дітей до великих міст, оскільки в окремих районах поширилися чутки про те, що в деяких містах організовано безперешкодний прийом до дитячих установ.

В постанові ЦК КП(б)У Про боротьбу з дитячою безпритульністю від 6 травня 1933р. [19, с. 505] провина за приплив безпритульних до міст покладалася на райвиконкоми, оскільки вони «не тільки не розгорнули належної роботи по затриманню цих дітей, а й стали їх направляти». При цьому зазначалося, що областям була надана продовольча допомога, і ЦК дало пряму вказівку розгорнути в селах допомогу дітям.

У зв'язку з такою ситуацією, було вказано вжити наступні заходи: для боротьби з безпритульними створити при РНК УРСР Всеукраїнську комісію та комісії при облвиконкомах в областях; надати вказаним комісіям право

широкого залучення до боротьби з безпритульними всіх зацікавлених організацій. Облвиконкоми і райвиконкоми повинні були:

а) організувати на місцях (в селах, колгоспах) допомогу осиротілим, підкинутим дітям (створення сільських дітоприймальників, організація харчування при школах, організація харчування найбільш нужденних після закінчення занять в школі і т. п.);

б) не допускати вивезення в місто і на залізниці безпритульних дітей;

в) залучати до відповідальності осіб, які залишають дітей без будь-якої допомоги в містах, на станціях і в райцентрах.

В цьому ж документі, ЦК КП(б)У йдеться про заходи, які влада наказувала вжити для боротьби з бродяжницьким елементом: «Зобов'язати комісію в 10-денний строк вжити рішучі заходи з очистки міст Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та ін. від бродяжницького елементу, утворивши з них трудові загони з обов'язковим направленням на роботи до дорожнього будівництва, каменоломні, радгоспи. Господарським організаціям виділити для цих груп перевірених комендантів із числа комуністів, комсомольців та ударників, впровадивши сурову трудову дисципліну, контроль над роботою і створення обстановки, яка б унеможливила шкідницькі дії з боку цих елементів» [19, с. 507].

Цікаво те, що ті, хто добросовісно працював в цих загонах мав змогу перевестись на роботу в звичайному порядку, але це не гарантувало їм поліпшення рівня якості життя. Річ у тім, що підвищена заробітна платня встановлювалась комендантам за рахунок пониженої зарплати осіб, які входили до складу загонів. Саме для комендантів та їх сімей передбачалась продовольча підтримка та премії внаслідок перевиконання завдань загонами. А тому, вони були зацікавлені в якомога більшій експлуатації своїх «підлеглих», які були вимушені важко працювати.

Рішучих дій від влади і допомоги потребували не тільки сироти та безпритульні. Зважаючи на інформацію, яку 28 лютого 1933 р. Дніпропетровський обком передав до РНК України, можна зробити висновок

про те, що по ряду районів області (Нововасилівський, Акимівський, Межівський, Високопільський, Апостоловський та ін.) спостерігається різке скорочення відвідування шкіл, тяжкі захворювання на ґрунті голоду зі смертельними випадками серед дітей виробничо-колгоспного активу [19, с. 397].

В документі йдеться про те, що до районів з найвищим рівнем смертності були спрямовані лікарські бригади, організацією Червоного Хреста відкривалися пункти харчування в сільрадах. Окрім цього, планувалось розгорнути мережу дитячих ясел на 30 (а потім на 40) тис. дітей, надати продовольчу допомогу 50 тис. дітей дошкільного віку (20% від загальної кількості дошкільнят), 50 тис. дітей шкільного віку (11% від загальної кількості школярів), для додаткового охоплення безпритульних – розширити дитячі інтернати на 600 осіб. На нашу думку, такий план міг лише частково покращити становище найбільш уражених сіл та районів, але не міг вплинути на загальну картину по Дніпропетровській області.

Цього ж місяця (в лютому 1933 р.) облздоровідділ організував та направив до найбільш уражених районів загони для медико-санітарного обслуговування, про що йдеться у листі завідувача облздоровідділом головам райвиконкомів від 15 лютого 1933 р. [23, с. 209]. Загони склались з лікаря-комуніста (уповноваженого облздоровідділом), лікаря і двох медсестер. На них були покладені наступні завдання:

- організація спільно з райвиконкомом медико-санітарного нагляду і допомоги;
- участь в організації пунктів харчування в населених пунктах;
- госпіталізація до лікарень найбільш виснажених та хворих або організація для цього примітивних бараків;
- організація на весняно-посівний період сезонні дитячих ясел. Для інших дітей, в першу чергу до 4-х років, мали організувати видачу молока з колгоспних молочних ферм.

Дніпропетровський облздороввідділ у звіті від 9 квітня 1933 р. [23, с. 250] вказував на необхідність продовольчої допомоги (круп, цукру, олії) для забезпечення роботи ясел. При цьому наголошувалося на неможливості допомоги всім голодуючим районам через відсутність фінансової допомоги та продуктів. Також зазначалося, що обласні комітети «Друзів дітей» та Українського Червоного Хреста дуже мляво розгортають свою роботу і крім відкритих ними ясел на 13 000 дітей, вони не вживають інших заходів.

Загалом, варто підкреслити, що становище дітей в Дніпропетровській області було одним із найскладніших. Постанова ЦК КП(б)У Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям [19, с. 524] засвідчує, що на червень 1933 р. було виділено продовольчої допомоги в кількості 90 тис. пайків для областей з найбільшою кількістю безпритульних. Серед них, 15 тис. пайків було направлено до Дніпропетровської області, яка опинилась на 3 місці після Харківської (25 тис.) та Київської (17 тис.).

Таким чином, державна політика з подолання безпритульності віддзеркалювала реальні прагнення органів республіканської та місцевої влади. Замість вжиття ефективних заходів з розширення мережі дитячих установ та забезпечення їхнього стабільного фінансування та виділення продовольства, влада займалася приховуванням дійсного становища. Першочерговою задачею стало очищення вулиць великих міст від значної кількості дітей, про подальшу їх долю ніхто не піклувався. Рівень смертності залишався стабільно високим через нестачу харчування та належного медико-санітарного догляду, а розміри державної допомоги, яка надавалась, не відповідали масштабам голодування в області.

3.2. Методи боротьби влади із злочинністю в умовах Голодомору 1933 р.

Катастрофічна ситуація, пов'язана з Голодомором в українському селі, відбулася на криміногенній ситуації на всіх рівнях, від села до міста.

Радянській владі необхідно було певним чином реагувати на такі «побічні ефекти» політики, яка проводилася, що і зумовило вибір методів боротьби із соціальними аномаліями.

На нашу думку, розглядаючи форми та методи боротьби влади з різними проявами злочинності, варто враховувати той контекст, що всі дії влади по забезпеченню виконання планів хлібозаготівель були і частиною реалізації загального партійного політико-економічного курсу.

Проблема зростання рівня злочинності в роки Голодомору часто вирішувалася шляхом посилення репресивних заходів, які, на думку керівництва держави, забезпечували швидкі темпи розв'язання нагальних питань. В той же час, репресії, які застосовувалися для виконання планів хлібозаготівель, паралельно впливали і на боротьбу із зростаючим рівнем злочинності.

Розглядаючи форми та методи боротьби влади з різними проявами злочинності варто відзначити, що більшість заходів були спрямовані на саме явище, а не його причину. Більшість злочинів виникали саме на основі важкої продовольчої ситуації, що відмовлялась визнавати радянська влада.

Охорону колгоспного майна та недопущення крадіжок забезпечували органи міліції. 4 червня 1933 р. на засіданні бюро Дніпропетровського обкому КП(б) було ухвалено рішення: мобілізувати в кожному колгоспі одну особу із тих, які перебувають в запасі міліції, для керівництва бригадами самоохорони. Правління колгоспів повинні були звільнити цих мобілізованих колгоспників від інших робіт із заліком їм трудовнів на рівні з працюючими в поле колгоспниками. Осіб, які займалися зрізанням колосків і розкраданням зерна, органи міліції мали затримувати, їхні справи розслідувати протягом 2–3 днів і передавати на розгляд виїзних судових бригад із застосуванням щодо цих осіб, в разі необхідності, закону про охорону соціалістичної власності [4, арк. 636].

У витягу із протоколу секретаріату Дніпропетровського міськкому КП(б)У від 2 червня 1933 р. [7, арк. 30] також вказувалося на необхідність

застосування заходів щодо «бандитсько-хуліганського, бродячого і злочинного елемента, який обкрадає колгоспи і колгоспників, тероризує трудове населення». У документі наголошувалося, що ці злочинці можуть посилити свою діяльність під час збиральної кампанії, коли майже всі працездатні колгоспники і колгоспниці вийдуть у поля. Тому від секретарів партосередків та голів колгоспів вимагали негайно організувати в кожному колгоспі групи самоохорони від 5 до 12 осіб (залежно від потужності колгоспу), відібравши для цього партійців, комсомольців і кращу частину перевірених колгоспних активістів. Одночасно мали перевірити склад сторожів в колгоспах, замінивши підозрілих і негідних сумлінними і відданими колгоспниками. Половину складу груп самоохорони передбачалося озброїти мисливськими рушницями. «Бродяжницький і кримінально-злочинний елемент» наказували вилучити із сіл, звернувши особливу увагу на очищення найбільш вражених приміських сіл: Ломівка, Березанівка, Обухівка, Підгороднє, Краснопілля, Попова Балка, Таромське, Лоц.-Кам'янка.

Одним із розповсюджених методів боротьби зі злочинцями було виселення останніх з родинами за межі регіону. Така практика не була для радянської влади новою, до того ж, мала перевагу у вигляді подальшої експропріації майна виселених осіб.

Постановою бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 9 квітня 1933 р. [2, арк. 27] було ухвалено рішення виселити за межі області 17 000 родин і 5 000 однаків «контрреволюційного, кримінального і паразитуючого елемента». Депортація була запланована на травень–червень 1933 р., тобто до початку збиральної кампанії, щоб полегшити боротьбу з крадіями урожаю з колгоспних полів.

В директиві Дніпропетровського обкому КП(б)У секретарям райкомів, начальникам політвідділів МТС і райвідділів ДПУ ця операція характеризувалась як «масове виселення куркульського, петлюрівського і кримінально-злочинного елемента, а також невинуватих дезорганізаторів

колгоспного виробництва, безнадійних ледарів і нероб, що прагнуть жити за чужий рахунок, за рахунок розкрадання колгоспного добра, крадіжки і грабунку. Обласна влада вважала, що депортація сприяє «зміцненню і поліпшенню становища на селі» [2, арк. 28–35]. При цьому наголошувалося на важливості ретельної перевірки осіб, які підлягали виселенню – не пропустити представника куркульського та кримінального елемента і не зачепити тих, кого не варто виселяти.

Виселенню з області, з міст і сіл підлягали наступні групи:

- а) всі злочинні, безнадійно декласовані, паразитуючі елементи з міст і сіл;
- б) всі куркульські господарства, що живуть на висілках і залишилися в селі, які були свого часу розкуркулені чи зуміли уникнути розкуркулення;
- в) всі дезорганізаторські елементи, в тому числі і виключені з колгоспів, які проживають за рахунок крадіжок і не бажають вести індивідуального сільського господарства;
- г) все злочинно-паразитичні, кримінальні, хулігансько-бандитські елементи, що відірвалися від трудового життя, а також безпритульні, що втратили трудові навички і не бажали працювати, жили за рахунок дрібної крадіжки і жебрацтва.

Окрім цього загального переліку, виселенню підлягали окремі індивідуальні господарства, які відмовлялися від проведення весняної сівби та від роботи в колгоспах і радгоспах. Директивою пропонувалося такі господарства позбавляти землі, як польової, так і садибної, конфіскувати у них всі засоби виробництва з передачею їх колгоспу, після чого виселяти за межі області.

При підготовці виселення особлива увага повинна бути приділена тим селам, які є осередками «куркульського, кримінально-злочинного елемента». До таких сіл надсилали спеціальних працівників ДПУ та міліції, щоб вони особливо ретельно виявляли цей «злочинний актив».

Контрольні цифри по Дніпропетровській області засвідчують найбільшу кількість осіб що підлягали виселенню в чотирьох районах: Запорізькому – 2200 родин та 500 однаків, Криворізькому – 600 і 300, Нікопольському – 600 і 140, містах Дніпропетровськ і Нижньодніпровськ – відповідно 2000 і 700. Це означає, що в цих районах була сконцентрована найбільша кількість потенційно небезпечних осіб.

Зовсім іншою була ситуація з тими селянами, які самі хотіли втікти за межі України. Найчастіше під час подібних самовільних виїздів їх зупиняли і арештовували. Для недопущення масового виїзду транспортними відділами ОДПУ організовувались заслони з оперативно-пошукових груп, до яких входили працівники міліції, органів ДПУ та сільські активісти.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 22 січня 1933 р. [20, с. 616] вимагала від обкомів і облвиконкомів «вжити рішучі заходи» для недопущення масових виїздів селян «за хлібом»:

- Перевірити роботу всілякого роду вербувальників робочої сили на вивіз за межі України, взяти їх під контроль та вилучити підозрілих контрреволюційних елементів.

- Розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників та одноосібників, вказавши на можливість арешту в разі виїзду.

- Припинити продаж квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень райвиконкомів про право виїзду або промислових та будівельних організацій, що вони завербовані.

Наявність виключень для купівлі квитків дозволяла деяким селянам обминати заборону. Дослідниця О. Мовчан вказує на те, що у багатьох селах місцеві партійні осередки та сільські ради, порушуючи директиву республіканських партійних органів, надавали селянам довідки із дозволом на виїзд та забезпечували їх підводами для поїздок до залізничних станцій. У місцевостях, де сільські ради протидіяли виїзду, колгоспники залишали села без їх дозволу. Щоб уникнути затримання загороджувальними загонами,

вони тікали з сіл вночі, а квитки на залізничних касах купували через посильних, які мали паспорти [52, с. 551].

Нерідко боротьба із злочинністю на місцях перетворювалась на жорстокі розправи. Так, у листі Наркомату юстиції УСРР «Про боротьбу з самосудами на селі» від 5 червня [23, с. 280] йдеться про бездіяльність, а інколи й участь у вчиненні самосудних розправ представників сільської влади. У зв'язку з цим від прокуратур вимагали поставити перед місцевими директивними органами питання про проведення широкої політично-масової роботи серед колгоспників та трудящих проти самосудів, а співробітники органів юстиції в цій роботі повинні були взяти найактивнішу участь. Організаторів та підбурювачів самосудів мали притягнути до суворой відповідальності, а посадових осіб судити показовими процесами. Одночасно пропонувалось навколо процесів, пов'язаних із боротьбою з самосудами, мобілізувати широкі кола колгоспників та одноосібників, використовуючи їх для роз'яснення особливої шкідливості цих злочинів.

Дніпропетровський облвиконком вживав певні заходи (здебільшого роз'яснювальна робота серед колгоспників і покарання керівного складу колгоспів та районів) по боротьбі з самосудами, оскільки вбачав у них зброю, спрямовану проти радянської влади. Голова Дніпропетровського облвиконкому Гаврилов підкреслював, що самосуди розбещують населення, і цю форму розправи можуть використовувати «контрреволюційні елементи», щоб вбити кого завгодно. Це було зазначено в листі до голів райвиконкомів, сільрад та колгоспів від 6 липня 1933 р. [23, с. 288].

Можна сказати, що роз'яснювальна робота не могла принести бажаного результату, оскільки боротись потрібно було з причиною самосудів. Поширення явища самосудів на різних рівнях свідчило, насамперед, про дуже низьку ефективність державних заходів по протидії злочинам та охороні власності селян.

Явище канібалізму стало найстрашнішим злочином, який потребував негайних дій від влади, але оскільки Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. не

мав статті, яка б визначала покарання для людодів, то їхні дії кваліфікували за іншими статтями. Н. Романець на основі дослідження архівно-слідчих справ канібалів висновує, що людоджерів «притягували до кримінальної відповідальності переважно за ст. 174 КК УСРР («розбій, коли він спричинив смерть»). Іноді їхні дії кваліфікувалися за ст. 54-8 КК («учинення терористичних актів»)). Також траплялись випадки винесення Судовою трійкою вироків канібалам посмертно (коли вони вже померли від голоду і супутніх хвороб) [60, с. 109].

З цього приводу Р. Конквест зауважував, що була лише конфіденційна директива співробітникам ДПУ і прокурорам від заступника начальника ДПУ УСРР К. Карлсона, датована 22 травня 1933 р. У ній йшлося про те, що оскільки людодство не потрапляє під жодну статтю Кримінального кодексу, всі справи, пов'язані з ним, слід передавати в місцеві відділи ГПУ. Це треба було робити в тих випадках, коли передувало вбивство. Помічених в людодстві селян заарештовували і судили, але до розстрілу вдавалися не завжди. Згідно з обліком ДПУ з 1 грудня 1932 р по 15 квітня 1933 року (далі облік був припинений за вказівкою П. Постишева) в УСРР було зафіксовано більше 2-х тисяч випадків людодства. Але не всі вони фіксувалися і враховувалися органами влади, медичними установами та ДПУ [38, с. 208]. Саме тому, важко окреслити реальні масштаби канібалізму в країні, оскільки більшість даних з цього питання залишилися секретними.

Неможливо оминати увагою проблему погіршення якості слідства на фоні постійного зростання рівня злочинності в зазначений період. Лист Наркомату юстиції УСРР до облпрокурорів від 16 серпня 1933 р. [23, с. 297] характеризує недоліки в роботі районних відділень ДПУ. Зокрема, йдеться про надзвичайно велику кількість справ, що перебувають в провадженні, і за якими знаходяться під вартою арештовані. Контроль органів прокуратури здійснюється, у кращому випадку, на останньому етапі проходження справи. Прокуратурою ДПУ УСРР, Судовою трійкою та Особливою нарадою

регулярно припиняються подібні справи через відсутність складу злочину або недостатню кількість доказів.

В цьому ж документі вказується на необхідність перевірки поточних слідчих справ у провадженні ДПУ (обґрунтованість обвинувачень, якість слідства, строки утримання під вартою тощо), припинення справ без достатніх доказів та рішучої боротьби з механічним «штамбуванням» справ працівниками прокуратури. На основі наведених фактів, можна зробити висновок про те, що більшість справ фабрикувалася органами слідства шляхом тиску на підозрюваних та свідків та інших злочинних діянь.

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах Голодомору 1932–1933 рр. відбувається зростання рівня злочинності. Поширюються крадіжки продовольства, худоби, вбивства, канібалізм, самосуди. Більшість цих злочинів була зумовлена тяжким продовольчим становищем та загальною психологічною атмосферою, що панувала в містах і селах. Серед методів боротьби влади найбільш поширеними були репресії. Партійне керівництво організацією штучного голоду, тотальною конфіскацією продовольства та блокадою голодуючих регіонів, по суті, сама створила всі умови для зростання злочинності та погіршенню криміногенної ситуації. Методи ж, по боротьбі з цим явищем були жорстокими та малоефективними.

Висновки до 3 розділу

В даному розділі нами були проаналізовані заходи влади у сфері боротьби з такими негативними явищами в суспільстві, як дитяча безпритульність та злочинність. На підставі отриманих даних можна зробити наступні висновки:

Боротьба з дитячою безпритульністю стала однією з найпомітніших проблем під час Голодомору, про що свідчить велика кількість нормативно-розпорядчих документів. Але реальну картину відображають статистичні дані, в яких, зокрема, можна розглянути розміри продовольчої допомоги, що виділялась дітям і оцінити її мізерні «масштаби».

Відкриття різного роду дитячих установ (сезонних ясел, приймальників, дитячих будинків), система патрунування та створення бараків не могли покращити ситуацію. Була необхідна істотна допомога в забезпеченні продуктів харчування та зміни в організації цих установ (контроль за умовами перебування). Фактично, залишався формальний підхід до вирішення проблеми і заходи нерідко вживались «на папері».

З приводу рівня злочинності, необхідно підкреслити, що саме колективізація сільського господарства, штучний голод та маргіналізація суспільства на цьому ґрунті стали головними причинами її зростання. Органи правопорядку, які повинні були захищати права і свободи громадян, перетворились в каральні щодо сільського населення. Найсильніше це проявилось у постійному «натиску» під час вилучення хліба, недоліках та прорахунках в роботі органів суду і прокуратури та зловживанні місцевих керівників (участь у самосудних розправах та інших злочинах). По суті, методи боротьби зі злочинністю проявлялись у вигляді застосування репресій та тиску щодо населення.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань магістерського дослідження можна зробити наступні висновки.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки тема Голодомору 1932–1933 рр. є однією із провідних. Ця проблема активно досліджується завдяки відкриттю архівів та оприлюдненню документів, що раніше були засекреченими.

Аналіз історіографії проблеми Голодомору свідчить, що першими її почали вивчати зарубіжні історики. Зазвичай, вони досліджували голод в Україні в контексті здійснення більшовицької політики масових репресій та утвердження особистої диктатури Йосипа Сталіна.

Серед зарубіжних дослідників першим, хто серед широкого загалу висвітлив тему Голодомору, був Р. Конквест. Його праця «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор», опублікована у 1986 р. привернула широку увагу не лише наукових, але і громадських кіл, ставши найґрунтовнішим англомовним дослідженням. Висвітлюючи Голодомор в контексті сталінської політики модернізації, Р. Конквест прямо вказує на особисту відповідальність Й. Сталіна в організації масового терору голодом. Крім того, науковець пов'язує Голодомор із національною політикою СРСР.

Суттєвим доповненням до розвідок Р. Конквеста є діяльність Конгресової комісії США по Голоду в Україні, очолюваної істориком Дж. Мейсом. Саме завдяки його науковій та політичній діяльності проблема Голодомору була піднята на найвищому, державному рівні та розслідувалася за підтримки американської влади. Дж. Мейс вперше висловив думку, що головними причинами голоду були політичні, а не економічні фактори. Метою Голодомору було створення тоталітарного суспільства, яким зручніше керувати. Не остання роль у цьому відводилася Україні, в якій

партійна верхівка вбачала основну перешкоду в реалізації сталінської соціалістичної модернізації.

Українська історіографія Голодомору 1932–1933 рр. представлена ґрунтовними дослідженнями С. Кульчицького, В. Марочко, Н. Романець, О. Веселової, О. Мовчан, які комплексно висвітлювали питання творення штучного голоду в Україні. Особливістю української історіографії є еволюція поглядів істориків на тему Голодомору – відходом від розгляду його у загальному напрямку радянської історичної науки та переосмисленням масового голоду як геноциду української нації.

Звертаються українські історики і до окремих аспектів подій штучного голоду, а саме, соціально-економічних та психологічних. Такі науковці, як І. Рева, Н. Романець, О. Стасюк, О. Кісь, приходять до висновку, що в умовах тривалого голоду відбувалися значні соціальні, культурні та психічні зрушення, які вплинули на декілька поколінь нащадків очевидців голодного лихоліття. Це, зокрема, – зміна самосвідомості, ізоляція особистості, руйнація колективної пам'яті тощо.

Науковці зазначають, що умови масового голоду призвели до руйнації усталених психологічних механізмів, наслідком чого стало зростання рівня злочинності та розповсюдження девіантних проявів в повсякденному та суспільному житті. Серед досліджуваних явищ найбільшою увагою користуються зростання рівня злочинності, самосуди, канібалізм та дитяча безпритульність.

Джерельна база з нашої теми має певну специфіку, що обумовлюється ставленням радянської влади до життя населення в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Основна частина джерел, що використовувалися в нашій магістерській роботі, належить до неопублікованих джерел. В основному ці джерела являють собою внутрішні документи різних органів партійної та радянської влади, з яких можна отримати вичерпну інформацію про ситуацію в Дніпропетровській області. Партійні директиви, інформаційні листи, інформаційно-аналітичні зведення, листування, спецповідомлення

ілюструють, як влада реагувала на соціальні аномалії та які методи використовувала для подолання цих негативних явищ.

В той же час, документи, авторами яких є саме населення – звернення, листи до органів влади, спогади очевидців, дають інформацію про те, як мешканці Дніпропетровщини ставилися до тогочасних подій та явищ.

Голодомор 1932–1933 рр. є однією з ключових подій у створенні радянської тоталітарної системи управління державою та суспільством, що зумовлює вибір методів дослідження. Зокрема варто зазначити, що оскільки масовий голод 1932–1933 рр. розглядається як інструмент по творенню нового суспільства, то найбільш відповідним підходом є «тоталітарний», згідно з яким штучний голод був одним із інструментів соціалістичного перетворення економіки та суспільства, а також засобом «дисциплінування» суспільства в умовах масштабних соціально-економічних змін. Також ми звернули увагу на загальне визначення поняття «соціальні аномалії», визначивши, що вони були прямим наслідком сталінської репресивної політики.

Мета і завдання магістерської роботи визначили комплекс методів, в основу яких покладені основні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Вони стали базою для використання загальнонаукових (аналіз, синтез, історичний та логічний), спеціально-історичних (джерелознавчий, проблемно-історичний) та конкретно-історичних методів, які дозволили комплексно та узагальнено висвітлити питання соціальних девіантних проявів в роки Голодомору 1932–1933 рр.

В умовах Голодомору 1932–1933 рр. однією із найпомітніших проблем стає зростання дитячої безпритульності. Майже половину безпритульних становили селянські діти. Влада звинувачувала у зростанні кількості безпритульних систему охорони дитинства. Але на противагу офіційним даним, спогади очевидців свідчать про те, що матері свідомо залишали своїх дітей у надії, що їм допоможуть якраз-таки органи влади. Будинки

немовляти, притулки виявлялися переповненими, наслідком чого ставала велика кількість бездоглядних дітей на вулицях міст.

Ще одним проявом деструктивних процесів у морально-психологічній та соціально-економічній сфері стало зростання рівня злочинності. Вбивства, грабунки, розбої стали, по суті, одним із способів виживання сільського населення. Більш того, органи радянської влади зараховували до злочинів й зберігання та нездачу продовольства під час хлібозаготівель, що розцінювалося як крадіжка державного майна.

В умовах майже повної безкарності представників органів влади відбувається розмиття поняття «злочинець», що призводить до широкого трактування цього поняття як представниками влади, так і населенням. В цих умовах зростає зловживання повноваженнями представників влади, гостро проявляються хиби в роботі органів слідства.

Окремо варто висвітлити такий прояв девіантної поведінки, як самосуди. Самосудні розправи зазвичай були проявом групового селянського правосуддя, яке ґрунтувалося переважно на емоційній основі, а не на офіційному законодавстві. Самосуди засуджувалися радянською владою, бо вони підривали авторитет органів правосуддя, стаючи швидким «замінником» судової системи. Особливістю самосудів є те, що значною частиною приводів до самосудів ставали вчинки, які були продиктовані необхідністю виживання.

Серед всіх проявів соціальних аномалій в умовах штучно створеного голоду найшокуючим став канібалізм. Він був проявом найбільших зрушень у психології людей, що були продиктовані крайньою безвихіддю та абсолютним недоїданням. Ми виокремлюємо декілька форм канібалізму, зокрема канібалізм померлих, який ще називають трупоїдством. Також були зафіксовані випадки, коли люди пропонували з'їсти їх після смерті, найчастіше батьки, які намагалися забезпечити виживання своїх дітей. І також одним із проявів цього явища можна вважати використання людського м'яса з метою подальшої реалізації на ринках.

Радянська влада докладала значних зусиль по боротьбі з проявами соціально-економічних аномалій. У подоланні дитячої безпритульності була задіяна низка державних органів та громадських організацій, таких як «Охматдит», товариство «Друзі дітей», відділи в органах НКВС та ДПУ. Боротьба з дитячою безпритульністю регламентувалася як загальнодержавними, так і місцевими нормативно-правовими актами. Основними механізмами подолання цієї проблеми були: розширення мережі дитячих установ, організація дитячих сезонних ясел у колгоспах, виділення школам та дитбудинкам продуктів. Також одним із методів було створення системи патрунування, яка функціонувала при підприємствах, військових частинах, громадських організаціях, колгоспах та радгоспах.

Разом з тим варто зазначити, що незважаючи на значну кількість організаційної роботи та залучених кадрів, ефективність заходів була вкрай низькою, наслідком чого стали високий рівень смертності безпритульних, фальсифікація офіційних даних, приховування реального становища.

Боротьба зі злочинністю була одним із головних пріоритетів у діяльності радянської влади в умовах Голодомору. Оскільки злочинність була фактично прямою відповіддю на політику сталінського режиму, то дії влади з подолання злочинності реалізовувалися відповідно до загального партійно-державного курсу.

До боротьби зі злочинністю були залучені органи міліції, ДПУ, партійно-радянські установи та рядові колгоспники. Основними методами були: виселення за межі регіону так званого «злочинного та декласованого елемента», мобілізація населення для охорони колгоспного майна, самоорганізація селян. Разом з тим, боротьба зі злочинністю нерідко перетворювалася на розправи над самими злочинцями, що вже кваліфікувалося владою як самосуди. Тому одним із методів боротьби зі злочинністю було проведення агітаційної та роз'яснювальної роботи, яка була малоефективною.

Отже, на підставі проведеного аналізу можна висновувати про значне поширення різноманітних соціальних аномалій в українському суспільстві в умовах Голодомору 1932–1933 рр., свідомо організованого сталінським режимом. Такі прояви девіантної поведінки як канібалізм, самосуди, злочинність призвели до руйнації морально-психологічної сфери української ментальності, наслідки чого досі відчуються у свідомості українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. П - 19 Дніпропетровський обком КП України. 1932–1991 рр.

Оп. 1.

1. Спр. 587. Докладные записки и письма обкома и райкомов партии, направленные в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о фактах саботажа, контрреволюционных выступлениях, детской беспризорности в области и по другим вопросам, 1933 р., 138 арк.
2. Спр. 1865. «Особая папка» к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У за 1933 р., 58 арк.

Ф. Р-1520 Дніпропетровська обласна прокуратура. 1932–1935 рр.

Оп. 3.

3. Спр. 1. Директивы и циркуляры Народного Комиссариата юстиции УССР, Генерального прокурора Республики и Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР об охране урожая от расхищения, о борьбе с самосудами, о правильном ведении судебных дел и по другим вопросам, 1932 – 1933 рр., 617 арк.
4. Спр. 9. Решения Днепропетровского обкома КП(б)У о состоянии преступности по городу Днепропетровску и пригородной зоне, об усилении борьбы с лицами, нарушающими трудовую дисциплину в колхозах, о ходе хлебозаготовок и по другим вопросам, 1932 – 1933 рр., 799 арк.
5. Спр. 15. Специальное сообщение и переписка с Наркоматом юстиции УССР, с органами рабоче-крестьянской милиции о лицах, совершивших преступления, об отношении к иностранно-подданным, о льготах красноармейцам и их семьям и по другим вопросам. Списки сотрудников областной прокуратуры, судебных дел и лиц, подлежащих вызову в суд, 1932 – 1933 рр., 935 арк.

6. Спр. 27. Директивы, циркуляры и распоряжения областной прокуратуры о борьбе с вредительством, о срыве хлебозаготовок, о пересмотре следственных дел, о привлечении к ответственности лиц, проводивших самосуды и по другим вопросам, 1933 – 1934 pp., 439 арк.
 7. Спр. 30. Постановления Днепропетровского обкома КП(б)У о ходе сева, об уборке урожая, о борьбе с хищениями и злоупотреблениями и другим вопросам. Список докладчиков по отчету областного партийного комитета и на выдачу продуктов, 1933 p., 228 арк.
 8. Спр. 36. Список сотрудников областной прокуратуры и арестованных лиц, переписка с партийными и профсоюзными организациями, специальное сообщение о проявлении преступности и следственные дела о нарушении революционной законности и по другим преступлениям, 1933 p., 862 арк.
 9. Спр. 37. Следственные дела на лиц, совершивших преступления, переписка с органами юстиции и милиции о правильном содержании подследственных лиц, о фактах нарушения революционной законности, о выполнении хлебозаготовок и по другим вопросам, 1933 p., 1136 арк.
 10. Спр. 84. Список лиц, подлежащих вызову в суд, специальные сообщения о нарушении революционной законности и по другим вопросам, 1934 p., 466 арк.
- Ф. Р-2240 Відділ охорони здоров'я Дніпропетровської обласної ради народних депутатів, м. Дніпропетровськ. 1932–1937 pp.
- Оп. 1.
11. Спр. 81. Материали об оказании помощи голодающему населению Павлоградского района (сведения, переписка), 1933 p., 37 арк.

Ф. Р–6483 Документальні матеріали на виселених з Дніпропетровської області куркулів, членів їх родин та спецпоселенців (колекція). 1930–1933 рр.

Оп. 1.

12. Спр. 27. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Верхнеднепровскому району, 1933 р., 316 арк.

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького

13. КП-170126, АФС-1993. Дело № 273 по обвинению Коляды Евдокии Степановны.
14. КП-170128. АФС-1995. Дело №77 по обвинению Федотченко Х. М., Сатиги А. Н.
15. КП-170139. АФС-2004. Дело №129 по обвинению Шисти Елизаветы Максимовны.
16. КП-170143. АФС-2008. Дело №136 по обвинению Кошевого К. О., Кошевого П. О., Кошевой А. О.
17. КП-170145, АФС-2010. Дело № 912 по обвинению Спичак Ирины Леонтьевны
18. КП-170148. АФС-2012. Дело №105 по обвинению Кумарь Марии Кузьминичны.

II. Опубліковані джерела

19. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. 605 с.
20. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 1128 с.
21. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині: навч. посібник / упоряд. А. І. Голуб, Ю. А. Мицик,

- Н. Р. Романець; редкол.: В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1993. 84 с.
22. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / авт. кол. Є. І. Бородін (гол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. 1246 с.
23. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): [Зб. документів] / Упор.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська [та ін.]. Дніпропетровськ: Герда, 2008. 498 с.
24. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика; Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Т. 3. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 432 с.

III. Література:

25. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 540 с.
26. Бем Н. В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва у настроях українського селянства. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2003. Вип. 8. С. 497–514.
27. Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму: дис... канд. істор. наук. Луцьк, 2019. 329 с.
28. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ; Нью-Йорк, 2000. 283 с.
29. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь, 2019. 1153 с.
30. Гудзь В. Становлення законодавства про подолання дитячої безпритульності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 88–92.

31. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991. 344 с.
32. Дровозюк С. І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Київ, 2007. Вип. 34. С. 67–79.
33. Дюркгайм Е. Самогубство: соціологічне дослідження. Київ, 1998. 519 с.
34. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-і – першій половині 30-х років ХХ століття: дис...канд. істор. наук: Одеса, 2002. 107 с.
35. Зінченко А. Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках ХХ століття в Україні. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2007. №. 10. С. 54–67.
36. Іваненко В., Романець Н. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. Київ: [б. в.], 2008. 64 с. (Серія «Голодомор»).
37. Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. URL: http://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor?fbclid=IwAR2B4l305tAcswokrvpRY5pgqiBBahHGLlYv81ojNgsNTHpaN-Ug4qh_q7I
38. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ, 1993. 280 с.
39. Котельникова О. А. Некоторые факторы, определяющие самосуд как социально-негативное явление. *Государственная служба и кадры*. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-factory-opredelyayuschie-samosud-kak-sotsialno-negativnoe-yavlenie> (дата звернення: 10.09.2020).
40. Котляр Ю. В. Канібалізм: через терор голодом до жахіття. *Лиха коса голодомору: 1932–1933*. Київ, 2008. С. 93-96.

41. Кресіна І. О., Панібудьласка В. Ф. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. - Ч. 2 Київ, 1997. 704 с.
42. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 431 с.
43. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: Документальна розповідь. Київ, 1989. 26 с.
44. Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932 - 1933 років: втрати української нації»*. Київ, 2016. С. 101–108
45. Линц Х. Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас*. 2018. №8. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html> (Дата звернення: 10.09.2020)
46. Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ, 1991. Вип. 1. С. 59–68
47. Марочко В. Повсякденне життя колгоспного села. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія*. Київ, 2012. 786 с.
48. Марочко В. І. Територія Голодомору в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр.* Київ, 2008. Вип. 18. С. 51–70.
49. Марочко В., Мовчан О. Санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932–1933 років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 309–326.
50. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017. 240 с.

51. Мертон Р. Соціальна структура и аномія. *Соціологія преступності. Сучасні буржуазні теорії: зб. ст.* Москва, 1966. С. 299–313.
52. Мовчан О. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки.* Київ, 2003. С. 538–562
53. Молдавський Р., Шугальова І. «Цвіти життя на асфальті»: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932–1933. *Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum.* 2018. №. 1 (10). С. 188–204.
54. Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору. URL: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>
55. Осипов В. М. Діти під час Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Інтелекція і влада.* 2011. Вип. 21. С. 144–148.
56. Паращевіна О. С. Вилучення безпритульних дітей з вулиці: реалії історії повсякденності України 1920-х – першої половини 1930-х рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. Вип. 5: Спеціальний випуск, присвячений 75-річчю трагедії Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.* – Дніпропетровськ, 2008. С. 71–78.
57. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій. Дніпропетровськ, 2013. 269 с.
58. Романець Н. Р. Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах голодомору. *Чорноморський літопис.* 2011. №3. С. 45–50.
59. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. Кривий Ріг, 2014. 456 с.
60. Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині. Т. 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920–1930-ті рр.). Уклад. Н. Р. Романець. Дніпропетровськ, 2015. 228 с.

61. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. дис...д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 476 с.
62. Сипливий А. М. Медико-соціальний аспект голодомору. *Лиха коса голодомору: 1932–1933*. Київ, 2008. С. 96–105.
63. Смирнов А. М. Самосуд как индикатор деструктивных процессов в современном российском обществе. *Психология и право*. 2020. Том. 10, № 1. URL: https://psyjournals.ru/psyandlaw/2020/n1/112935_full.shtml (дата звернення (10.08.2020))
64. Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ІПУ–НКВД*. Київ, 2008. 604 с.
65. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму). Дербі, 1956. 337 с.
66. Тарапон О. Становище дітей в Україні в 1930-ті рр.: деформація моральних цінностей суспільства. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 42–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perlit_2016_10_7. (дата звернення: 10.08.2020)
67. Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932 - 1933 років: втрати української нації»*. Київ, 2016. С. 109–116.
68. Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х –середина 1950-х рр.): кол. моногр.: У 3-х частинах: Ч 3*. Київ, 2010. 336 с.
69. Шугальова І. Динаміка дитячої смертності в роки Голодомору 1932–1933 у закладах державного піклування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2019. Т. 1. №. 52. С. 184–196.

70. Шугальова І. М. «Друзі» із каменем за пазухою (до історії створення та діяльності в роки Голодомору всеукраїнського товариства «Друзі дітей». *Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum*. 2019. № 1 (12). С. 205-221. URL: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/338>.
71. Шугальова І. Етика виховання: Готтентотська мораль співробітників дитячих притулків радянської України в роки Голодомору. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 20 листоп. 2019 р.* Київ, 2020. С. 109–121.
72. Шугальова І. М. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 217–225.
73. Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press. 1956.
74. Dr. James E. Mace. The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why. URL: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1983/038324.shtml> (дата звернення: 10.08.2020)